

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: : « Військове мистецтво запорозьких козаків»

Виконала:
студентка 2 — го курсу історичного
факультету
Спеціальність : 032 – історія та
археологія
Заочної форми навчання
Групи ІЗ-61
Мирошніченко О. Ю.
науковий керівник:
доцент, кандидат історичних наук
Журавльов Денис Володимирович

Харків, 2023р.

Зміст

1. Вступ.....	3 — 9 стр.;
2. Розділ І. Джерельна база та історія вивчення питання.....	10 — 25 стр.;
2.1. Феномен українського козацтва як етнокультурної спільності.. ..	26 — 28стр.;
2.2. Версії, що пояснюють походження козацтва.....	29 — 30 стр.;
2. 3. Причини виникнення козацтва та джерела його формування.....	31 - 32 стр.;
3. Розділ ІІ. Запорозька Січ — козацька республіка	
3.1 Перша писемна згадка про Запорозьку Січ.....	33— 32 стр. ;
3.2. Устрій та порядки Запорозької Січі.....	41 — 50 стр.;
4.Розділ ІІІ. Військове мистецтво запорозьких козаків	
4.1. Військове мистецтво , побут та звичаї.....	51 — 60 стр;
4.2. Організація та побут запорозьких козаків.....	61 — 74стр;
4.3.Сусідство з татарами.....	75 — 77 стр;
4.4. Дмитро Вишневецький-Байда.....	78 — 80 стр:
4.5 Фізична та психологічна підготовка воїнів у Запорозькій Січі.....	81 — 87 стр;
5. Висновок.....	88 — 90 стр;
6. Список використаної літератури.....	91— 104 стр.

1. Вступ

Однією з найбільш яскравих та самобутніх сторінок в історії України є історія козацтва. Українське козацтво - це і великий досвід національного військового початку і воєнного мистецтва. Знання і усвідомлення історичного досвіду і значення козацтва дозволяють глибше враховувати національні особливості, традиції народу у розвитку сучасних Збройних сил України. Історія Збройних сил України веде походження з часів Київської Русі, але розвиток їх був зупинений спочатку литовським завоюванням, а потім включенням до складу польсько-литовської держави - Реча Посполитої.

Вивчення історії є одним із найважливіших чинників формування національної свідомості народу. Історична освіта має активно сприяти формуванню гармонійно і розвинутої особистості, здатної до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на користь держави. Історія українського державотворення є невичерпним джерелом для вивчення. Безперечно історія формування української незалежності є кривавою і заплутоною, але в один і той же момент оповитою хоробрістю та мистецтвом ведення бою.

Історія війн і воєнного мистецтва являє собою окрему історичну науку, яка за предметом дослідження і своїм змістом є основною частиною історії, вона не досліджує суспільство в цілому, предметом її вивчення є історичні процеси розвитку збройних сил, армії, прийомів та стратегії ведення бойових дій. У той же час вона прямо пов'язана з військовою наукою, оскільки створює історичну базу для її розвитку. Спрямовуючись на достовірні історичні факти, історія військового мистецтва зображує історичну основу

розвитку військового мистецтва в історії, як залежність методів і засобів ведення бойових дій від взаємодії різноманітних процесів.

Як окрема галузь науки військово-історичні знання виникли ще у стародавньому світі. На своєму етапі розвитку вони уявляли собою опис боїв, війн, битв та мистецтво ведення бою окремих полководців. Тільки в XVIII-XIX ст. воєнна історія сформувалася як наука, яка вивчає сутність, причини, характер війн, та засоби їх ведення в залежності від змін соціально-економічних, політичних, матеріальних умов життя суспільства, а також досвід військової діяльності мас. Сформувалися такі її напрями як: історія військового мистецтва; історія військово-морського мистецтва; історія армії, флоту, артилерії, кавалерії, інженерних військ, тощо. Найбільш значними серед історичних дисциплін є історія війн та військового мистецтва які є складовою військової історії. Історія війн та військового мистецтва вивчає конкретні процеси розвитку військових інститутів та явищ, які розвиваються у хронологічній послідовності та виявляються на певному історичному просторі. [6, с. 129]

Історія українського козацтва є цілісною складовою історії України, а також загального історичного процесу. Від давніх часів найбільш мужні, відважні й загартовані в боях з ворогами своєї землі захисники українського народу сформували окрему історичну спільноту — козацтво. У добу середньовіччя українське козацтво остаточно сформувало суспільно військовий прошарок. Традиції звичаєвого права стали основою для створення певних правил існування козацького новоутворення. Українські козаки сприймали себе лицарями, тобто вільними людьми, спосіб життя яких визначило воєнне ремесло та причетність до чітко окресленого військового прошарку. [124, 67 - 68]

Головними якостями характеру козаків були мужність, відвага, вірність, гідність, честь, добра слава, здатність до самопожертви, патріотизм, оборона своєї території, захист рідної віри. Українське козацтво на чолі з гетьманами відродило національну державність та національну самосвідомість у ранньомодерну добу, а також боролось за незалежність України у новітній час.^[21, 217] Дуже важливими, з огляду на складні проблеми державотворення, залишаються роль і місце козацтва у сучасному українському суспільстві. Вивчення історії українського козацтва сприяє патріотичному вихованню населення, розвитку духовності та зміцненню моральних засад суспільства, формуванню здорового способу життя й готовності до захисту своєї родини, народу та держави.^[22, 131]

На всіх етапах розвитку та становлення суспільства війна зберігала свою певну соціальну сутність, яка була невідмінною складовою розвитку та становлення держави. Але характер війн, їх масштаби, інтенсивність, способи та засоби боротьби в динамічному процесі змінювалися в залежності від розвитку матеріально-технічних, соціально-економічних та політичних реалій життя суспільства. Які в свою чергу вносили свої зміни у формування збройних сил, виховання та навчання військ, зовнішній вигляд військових. Саме це дозволяє на історичних прикладах розглядати основні етапи розвитку військового мистецтва, створити базу для більш глобального вивчення різних аспектів військової історії.^[27, С.23]

Збереглося чимало історичних свідчень військової майстерності козаків. Із роду в рід передавали на Січі здобуті в боях знання й досвід, які й донині вважаються справжнім військовим мистецтвом. Українське козацтво не мало окремих родів військ. Козак був універсальним вояком. Він зазвичай володів усіма способами ведення бою та різною зброєю. Хоча, звичайно, окремі козаки відзначалися особливою майстерністю в тому чи іншому виді

військового мистецтва. Запорозька Січ виникла й розвивалася в тому регіоні, де в сутичках між сторонами, що ворогують, переважно брали участь озброєнні вершники. Однак козацтво не мало достатніх матеріальних статків для утримання чисельної кінноти. Тому козаки виробляли власні бойові прийоми, щоб наздогнати і здивувати ворога своєю майстерністю та досвідченістю. Запорожці були справжніми фахівцями артилерійської справи. Вони віддавали перевагу легким гарматам, які давали можливість вільно маневрувати під час бою. Гармата була незамінною за навального козацького наступу. Поміж зброї особливою повагою в козаків користувалися рушниця, спис і шабля.^[26, С. 57]

Справжньою славою зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. Під час бою козаки шикувалися у три шеренги. Стріляла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Під час особливо жорстоких битв застосовувалися й інші бойові лади. Наприклад, козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій козаки називали галасом. Найоригінальнішим і розповсюдженим серед козаків був бойовий порядок, який в свою чергу називали табором. Відповідно табір застосовувався козацьким військом на марші, в обороні і наступі. Його будова складалась з возів, скріплених ланцюгом у кілька рядів. Безпосередньо, його будова складалась з боків і позаду виводилися гармати. Військо перебувало в середині укріплення. Сучасники називали табір рухомою фортецею, бо козаки під прикриттям возів могли долати сотні кілометрів голим степом. Під час захоплення ворожих фортець козаки вдавалися до штурму. Якщо ж зазнавали невдачі, приступали до облоги, здійснювали підкопи під стіни ворожих фортець і закладали міни. Навпроти ворожих стін козаки насипали ще вищі вали й звідти успішно знищували ворога. Постійна загроза нападів змушувала козаків не забувати й про

розвідку. Для слідкування і спостережливості за місцевістю козаки використовували давні кургани або насипали та будували свої. Винаходом козацтва була система димової сигналізації, що сповіщала населення про наближення нападників. Військова майстерність козаків повною мірою виявилась і в морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжній козак лише той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – чайок. Човни рухалися за допомогою весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартуватися до будь-якого берега, на відміну від громіздких і незграбних турецьких галер. [60, С. 153 - 154]

У багатьох походах і боях українське козацтво створило самобутнє та неповторне військо мистецтво, виявило високий рівень на всіх верствах : як на суходолі, так і на воді. Козаки були озброєні рушницями або мушкетами, пістолями, шаблями, списами, застосовували луки, добре стріляли з гармат. Крім того, у козаків були келепи (бойові молотки), якірці та рогульки, що застосовувалися проти ворожої кінноти. Зброю та бойові припаси (порох, кулі) козаки виробляли самі або захоплювали в бою. Окрім зброї та належної амуніції, кожен повинен був мати сокиру, косу, лопату тощо, щоб насипати вали та будувати укріплення. [127, С.347]

Козацьке військо формувалося за добровільним початком. Головним родом військ в XVI - першій половині XVII ст. була піхота. В цей час її вважали найкращою в Європі, а польський магнат Яків Собеський, який спостерігав дії козацької піхоти у Хотинській війні 1621 р., назвав її найпотужнішою в світі. Доречі, козаки володіли кількома видами бойових мистецтв. До наших днів дійшли згадки про них: "спас", "хрест", "гайдок", але суть їх практично втрачена. Відомо лише, що зокрема гайдок був

поширений серед пластунів. Отже, військова майстерність козаків, відчайдушні походи проти турків і татар сприяли наростанню їхньої переваги та популярності на міжнародній арені, що свідчило про те, що Україна, на чолі з козацтвом створила окрему військову і політичну силу, яка об'єктивно відіграла прогресивну роль, зупиняючи турецько-татарську експансію, зменшуючи її масштаби та прогресивність.

У той самий час можна відзначити, що не кожен похід козаків був війною за віру чи потребою визволити побратимів. Оскільки Запорозька Січ не мала міцної економічної основи, то частина походів носила утилітарний характер і призводило до пограбування. [113, С. 25 - 26]

Темою роботи є : вивчити та охарактеризувати найяскравіші методики проведення бою запорозьких козаків у XIV – XVIII столітті;

Об'єктом дослідження є: тактика, стратегія, динамічність, оперативне мистецтво, майстерність ведення бою;

Метою роботи є : описати та охарактеризувати козацьке озброєння, що дало змогу українському війську вдало вести бойові дії проти таких сильних супротивників як Річ Посполита, Кримське ханство, Османська імперія, Московія та інших держав.

Хронологічні межі охоплюють період XVII – XVIII ст. – період становлення та зміцнення козацтва як окремої соціальної верстви та засновника української козацької державності. Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, що свого часу входили до складу Речі Посполитої та Московської держави протягом досліджуваного періоду.

Мета роботи передбачає на основі джерельної бази та структуризації документальних матеріалів, які зберіглися до нашого часу дослідити та

описати види козацького озброєння та способи ведення бою. Для дослідження обраної мети поставлені такі завдання:

- дослідити засоби та особливості використання козаками вогнепальної зброї під час ведення бою;
- проаналізувати причини такого вдалого використання вогнепальної зброї саме козаками;
- охарактеризувати артилерію козацького війська;
- з'ясувати місце і роль холодної зброї в арсеналі козацтва;
- виокремити фортифікаційні вміння козацького війська.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі систематизовано охарактеризоване козацьке озброєння і чітко визначено його важливість для козацького війська. А також визначається значення фізично розвинутої та підготовленої особистості, яка є головним елементом при становленні й розвитку війська.

Методи дослідження: аналіз літератури з проблеми дослідження; використання історичних джерел та історіографії. опрацювання даних різних історичних джерел.

Розділ 1. Початок заснування козацтва в контексті етносоціальних процесів на Середньому Подніпров'ї

В усі часи історичній науці увагу дослідників більше привертало питання українського державного устрою. Це створило певну прогалину в загальноісторичній теорії. Одним з таких питань є проблема походження власне тих елементів, які і були власники засновниками українського державного устрою. Відповідно, питання про походження українців, звідки вони з'явилися на історичному просторі ,і як розвивались ,залишаються сьогодні не з'ясованими і малодослідженими, що не дозволяє задовольнити особливу зацікавленість усіх верств населення щодо цієї проблематики.

Етносоціальний розвиток українців – це досить тернистий, оповитий таємницями і доволі складний процес становлення нації. Тому для більш повного розуміння процесу націотворення важливим є саме історичні дослідження, походження українського козацтва, саме як важливого етносоціального елемента, і визначення ролі Середнього Подніпров'я, як фундамент етнобудівництва в період козаччини, тобто цей час походить з кінця XV ст.^[13,с. 223]

Проблема українського козацтва, як етносоціального та культурного явища, чи не одне з найважливіших питань з етнополітичної історії України. Протягом кількох століть дослідники звертали в основному увагу

на козацтво, як на військово-політичну силу, залишаючи поза увагою його початкове значення, яке важко переоцінити, внаслідок виключної ролі в етносоціальних процесах саме українського козацтва.^[100, С. 53]

Геополітичне становище, яке було на середній Наддніпрянщині в XVI ст., неминуче вело до того, що буде розпад українського етносу і зникнення саме тих характерних рис, що склали основи етнічного прообразу українців. Відповідно відбувся майже повний відрив від своїх етнічних коренів українського суспільства, тобто панівних верств суспільства, які вже в XVI ст. не могли здійснити зміцнення етнотворчих сил, щоб продовжити процес формування нації та етнонаціональної держави українців.

Власне такий національний розвиток України вів народ до занепаду, але все ж історична ситуація, за твердженням В. А. Смолія, об'єктивно породжувала нові соціальні сили, потенційні можливості яких були більшими, ніж в інших станів тогочасного суспільства.^[92, С.54] До таких етнотворчих процесів треба віднести саме процес виникнення козащини, яке започатковується і розвивається, як основний націєтворчий елемент власне на території Середнього Подніпров'я.

Проблема виникнення козацтва посідає чи не основне ґрунтовне місце в історії України кінця XV – початку XVI ст. Полеміка та диспут щодо цього питання, які тривають протягом декількох століть, не вчухають і внаслідок цього в історіографії даної проблеми накопичилась неосяжна кількість гіпотез і теорій щодо виникнення козацтва.^[81, С.202]

Приблизно охарактеризувавши кліматичні та географічні умови козацтва, спробуємо тепер визначити, ким були ці козаки. Усі, хто не хотів жити в становому суспільстві, втікали на Запоріжжя. Тож приходили

авантюристи, купці, солдати, усілякі невгамовні духи, селяни, які не хотіли панщини, та мандрівники»

Дослідниця Наталія Яковенко зазначає, що слово «козак» вперше зустрічається в латинсько-пресокичачпському рукописі під назвою Кодекс Куманікус. Ймовірно, він був створений в Каффі в Криму наприкінці XIII століття, де проводили свою місію францисканці. Згідно з цим рукописом слово «козак» означає вартовий або вартовий. Під 1308 роком літопис кримського міста Судак повідомляє, що 13 травня «козаки вбили мечем» Алмалчу, сина Самака. У цьому випадку «козак» означає авантюриста і розбійника. У польських хроніках козаки вперше з'являються у Длугоша, який у 1469 році зазначає, що це було велике татарське військо, що складалося з утікачів, розбійників і вигнанців, яких вони своєю мовою називають козаками, під проводом царя Маняка вторглося на землі Королівства Польського.

До кінця XV століття козаками називали не тільки росіян, а й татар. Витоки козацтва дослідник Збігнєв Войцік вбачав також у так звані табуни. Це були люди, які перебували в Дикому Полі з весни до осені і за цей час скористалися всіма природними благами Запоріжжя. Селяни полювали, ловили рибу, збирали мед, а восени поверталися в Черкаси, Чегринь чи Канів і торгували тим, що встигли виробити або вполювати. Тому можна помітити дві тенденції, які формували козацтво. Перші з них були втікачами, які не хотіли вписуватися в нав'язані соціальні рамки, а другі – купцями та мисливцями, які торгували тим, на що вполювали. [75, с. 46- 47]

За твердженням дослідника українського козацтва А. Ю. Чабана, перші спомини про українське козацтво в офіційних державних документах, а також описах сучасників того періоду стосуються безпосередньо земель і

населення Середнього Подніпров'я, а саме території навколо Черкас та Канева. ^[103, с.159] Дійсно, саме на цих землях склались всі передумови появи козацтва, як унікального суспільно-політичного явища в історії українського народу. І саме територія Середнього Подніпров'я стала колискою українського козацтва і його центральним місцем. Це сталося завдяки земельному питанню, яке було тісно пов'язано з економічними факторами, які відбувались на цій території, через відсутність кріпацтва в середній Наддніпрянщині, а також близькість до степу, і як наслідок - захист її місцевим населенням від татарських, а згодом і турецьких набігів, а також традицій місцевих жителів і етносоціальних та етнографічних особливостей. ^[3, с.247]

Етносоціальний розвиток України був досить досить великим за часовим проміжком перебігом, і тому досить вагомим є вивчення його окремих процесів. Так, козацтво відіграло в цьому процесі одну з найосновніших ролей і саме завдяки тому, що козацтво в пізньому середньовіччі було єдиним фактором, який, фактично, представляв український народ у світі і взяв на себе функції основного етносоціального складника, здобувши важливі переваги націєтворення. ^[55, с. 27]

Отже, що ж уособлювало собою це феноменальне явище, якому судилося стати в часи суцільного етносоціального регресу українців, новою і могутньою етнотворчою силою? Яка основна роль українського козацтва і чому саме територія Середнього Подніпров'я стає тим регіоном, який зміг не тільки зберегти етносоціальний розвиток, а й сформувати міць, яка з часом посприяє утворенню української держави. ^[46, с.271]

Козацтво на історичному майданчику, як відомо, сформовується в кінці XV ст., але як суспільний стан, козацтво ґрунтувалось лише на рубежі XVI–

XVII ст. Тому досить важливим є питання дослідження саме етносоціальної природи козацтва, тобто основу його формування, як етнотворчої сили. [31, с. 268]

Вивчення козацтва завжди привертало зацікавленість вчених - істориків . Це починається одразу з появою козаччини в історичному просторі , і впродовж століть з'явилося дуже багато різнобічних гіпотез, теорій і думок з приводу даної проблеми. На мою думку, всі теорії можна умовно розподілити на дві групи: етнічну та соціальну. Але з'ясування значимості козацтва, як головного етносоціального аспекту, не можливе без урахування сукупності економічних, політичних, соціальних та релігійно-культурних складників. Оригінальність та незвичність козацького устрою, а також уявна відокремленість козаків від загальної маси народу наводили багатьох вчених на думку про те, що козацтво утворюється від якоїсь певної етнічної групи . [38, с.78]

До етнічних гіпотез щодо витоків формування козацтва можна віднести теорію дослідника П.Симоновського, який відокремив козаків від касогів. Великого гучного галосу свого часу здобула чорноклобуцька теорія, яку підтримав і розвинув вчений М. Стрийковський (близько 1547-1582 рр.) в “Хроніці польської, литовської, жмудської і всієї Русі” [4, с. 203]. Серед інших догматів досить значущою була версія татарського походження. Її в свій час не обминув навіть М. Костомаров. Започаткував теорію походження Г. Граб'янкою, яка була продовжена автором “Історії Русів”. Теорія хозарського походження козаків знайшла продовження у російського історика Л.М.Гумільова, який відроджує бродницьку теорію, яка була започаткована польським істориком А. Яблоновським. До етнічних теорій можна віднести і концепцію українського професора М. Дашкевича, яка відома як болоховська теорія.[11, с. 9]

В контексті історичного дослідження можна зустріти навіть міфічні теорії щодо джерел формування козацтва. Так Г. Конисський вважав, що назва “козак” виникає від слова “коза”, бо “козаки, мовляв на своїх конях такі прудкі були, як ті кози”. [13, с. 221] Російський історик Татищев взагалі запропонував теорію, що в Єгипті було місто Черказ, мешканці якого перебралися на Кавказ і почали називатись тут касогами, а татари їх відтіснили до Придніпров'я, де вони стають відомими під назвою козаків.^[15, с. 65] Навіть відомий французький просвітник Вольтер вважав, що козаки – це частина тих татар, які уподібнювали з місцевими мешканцями середньої Наддніпрянщини і дали початок новому суспільному стану – козакам.^[124, с. 76] Окрім догматів щодо походження козацтва від певних етнічних груп, можна ще акцентувати бродницьку, уходницьку і утікацьку або класову теорії, які так чи інакше у деяких моментах співпадають з етнічними теоріями.

Але найбільш точною, на мою думку, серед представлених теорій щодо джерел формування козацтва є автохтонна теорія походження козаччини, яку підтримували і розвивали багато дослідників і науковців. Так ще дослідник О. Гваньїні вважав, що козаки “належать до руського народу”^[114, с.51]. Автохтонну теорію також поширювали та розвивали такі відомі дослідники козаччини як М.С.Грушевський, В.Б.Антонович, Д.І.Яворницький, В.О.Голобуцький, В.А.Смолій, В.О.Щербак, А.Ю.Чабан та багато інших. Дана теорія має також значну змістовну джерельну базу.

Дослідник козаччини Д. Яворницький зазначав, що місцеве населення намагалось відтворити свої давні звичаї у нових умовах на більш високому рівні.^[125, с.17] А. Ю. Чабан наголошує на тому, що основою українського козацтва було місцеве населення, яке жило тут з прадавніх часів і зберегло свої традиції^[113, с. 25]. Отже, козацтво утворилось з місцевого населення Середнього Подніпров'я, де перевищував український прошарок.

Не менш багатоманітних джерел формування українського козацтва, як основного етносоціального підґрунтя на Середньому Подніпров'ї, існує і серед соціальних теорій щодо даної проблеми. Хибним припущенням багатьох дослідників було те, що вони спрямовувались виокремити козацтво лише з якоїсь певної соціальної верстви тогочасного українського суспільства. Так М.Бельський, сучасник формування козацтва, вважав, що козацтво – це тубільний стан. Г. де Боплан, а за ним і С.Величко вважали, що козаки пішли від дрібної шляхти, росіяни Карпов і Туманов виводили козацтво з княжої дружини. [2, С.45] М. Костомаров писав, що козаки пішли від “гулящих людей” [8, С.67]. В. Б. Антонович, відомий дослідник козащини, вирізняв козаків від селян [2, С.45]. Так дослідник С. Леп’явко зосереджується на тому, що основна площина формування козацтва сформувалась як форма привілейована, і як суспільне явище мало глибоке коріння. Дослідник обґрунтовує, що саме соціальна група негербованої дрібної шляхти і боярства відіграла значущу роль в формуванні козацтва як військового стану з характерним комплектом переваг. [59, С.31]

Боярську теорію виникнення козацтва заперечує А.О. Гурбик, який доводить, що аграрна реформа частково торкнулася лише Волині, а отже, не слід гіперболізувати суспільне значення останньої для інших регіонів України на кінець XVI ст. У зв’язку з цим, стверджує дослідник, досить сумнівною є одна з тих тез прибічників так званої “боярської теорії” походження козацтва, які стверджують про інтенсивність процесів переходу боярства (яке не змогло підтвердити своїх шляхетських прав) у козацький стан протягом другої половини XVI ст. Ця обставина не справляла значного впливу на викорінення бояр-нешляхтичів із суспільного ладу України майже до кінця XVI ст. [32, С.77] На мою думку трактувати боярську теорію походження козацтва як єдиний догмат не можна так само, як і не можна її

спростовувати. Так, боярська верства безперечно брала участь у зародженні козацтва, але не мала родоночального характеру.

Безперечно, формування козацтва як стану, військово-політичної організації і етнотворчої сили процес продовжний. На думку В.А.Смолія і В.С.Степанкова лише на рубежі XVI – XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу зі своїми особливими інтересами, економічними і суспільними прерогативами. [90, с. 13] І дійсно, між козаком, який був переважно вільним степовим воїном наприкінці XV– на початку XVI ст., що займався ухощництвом, та козаком, який став оборонцем етнічних і соціальних інтересів всього народу з кінця XVI ст. лежить величезна прірва, основою якої і є ті самі етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї, що надали козацтву статус не лише дрібношляхетської верстви, що знаходилась на службі у Речі Посполитої, а й до статусу практичного захисника саме українських інтересів у могутньому поліетнічному угрупованні, яким і була Річ Посполита, не тільки дипломатичним, а й збройним шляхом, що врешті решт призвело до української національної революції, наслідком якої і було утворення етнічної держави українців.[97,с.215]

Непередбачуваним є і той фактор, що охарактеризовані вище процеси стосувались території саме Середнього Подніпров'я, тому що, як доводить історик А.Чабан, цілковита більшість дослідників, які займались чи займаються вивченням цього унікального явища в історії українського народу, неподільний у визначенні території, що відіграла головну роль в час утворення і формування козацтва і на його думку, саме такою землею вони називають Середнє Подніпров'я, тобто райони поблизу Канева, Черкас, Умані [104, с.159], що в свою чергу, штовхає на думку про те, що саме Черкащина посідає основне місце у формуванні козацтва, як головної

етнотворчої сили доби пізнього феодалізму. Це також демонструється й тим, що назва “черкаси” і “козаки” були синонімічними в XVI–XVII ст. Тих переселенців, які приходили на середню Наддніпрянщину з інших регіонів не випадково, а враховуючи їх соціальну та етнічну приналежність, теж називали “козаками” [121, с. 23] свідчить саме українські корені козацтва, як головної етнотворчої сили, що з’явилась наприкінці XV ст. на території сучасної Черкащини. [123, с 5]

Я вважаю, що освітлювати певну з соціальних теорій щодо джерел формування козацтва як одну цілком правильну було б зовсім не коректно. Так само не було б вірно вважати, що козацтво сформувалось з усіх прошарків тогочасного суспільства, як на цьому наполягав дослідник козаччини В.О.Щербак [119, с. 231]. Ця квестія зумовлюється тим, що козацтво, як етнотворчий компонент, започаткувалось як цілком якісно нове явище у добу феодалізму, ставши для нього певним відхиленням.

Козацтво утворювалось на досить великій етносоціальній базі, яка протягом двох століть формування динамічно оновлювалось і змінювалось, вбираючи в себе то селянство, то боярство, то шляхту, то міщанство тощо, що було пов’язано в першу чергу з соціально-економічним прогресом в Україні, а також з геополітичним становищем Середнього Подніпров’я і суспільно-політичними діями, які відбувалися в XVI – середині XVII ст. [119, с. 35]

Деякі дослідники намагався виокремити козацтво ще за часів Давньоруської держави. Це питання досить дискусійне і до сьогоднішнього дня, тому що опротестовувати певні традиції захисту порубіжного Середнього Подніпров’я, як в попередні часи, так і в період формування козацтва, не можна. У першу чергу треба пригадати Тмутараканське

князівство, де проживали люди, прямим обов'язком яких був захист кордонів Русі від набігів кочових сусідів. Цих людей називали берладники або бродники, але з історичної точки зору вони зникають з монголо-татарським навалом.^[34, С.15]

Подібний намір цивілізувати Середнє Подніпров'я належить вже литовським князям, які продукували в регіоні замки і спеціальний прошарок сільського населення – робітників, які були звільнені від будь-яких феодалських обов'язків, окрім військової служби. Так поступово ґрунтується боярський прошарок з енергійних, відчайдушних та хоробрих людей, який став великою підтримкою для Литовської держави на південному кордоні, тобто на землях Середнього Подніпров'я. Але з часом ці люди починають займатися і економічними промислами, так званім уходництвом. Кроком за кроком до цього процесу доєднуються і жителі Полісся та Волині, для яких перевалочним пунктом була саме середня Наддніпрянина, де вони збиралися у ватаги на чолі яких стояв отаман.^[41, С.537]

За твердженням В.О.Щербака, до середини XVI ст. козаками на Україні називали людей, які займалися уходництвом та боротьбою з татарами, але при цьому вони залишалися в межах своєї певної належності і не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків перед державним устроєм та окремими магнатами.^[115, С. 81] Але як би там не було, уходники зіткнулися з так званою живою “конкуренцією”, яка надходила до них від сусіднього Кримського ханства, що одразу ж спровокувало збройне протистояння між уходниками й татарами. Від останніх, напевно, і поширюється на уходників назва “козак”.

Так в 1492 році кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра про напад загону козаків з Черкас на турецьку галеру, а в 1504 році кримський хан проінформував московського князя

Івана III, що поблизу дніпровської переправи збройний напад козаків.^[108, с.14] Дійсно, щорічне знаходження уходників на промислах давало їм перевагу добре вивчити степ, водні і сухопутні шляхи, безпечні місця та зручні засідки для непередбаченого нападу на татарські загони.

Отже, поява українського козацтва в кінці XV ст. була зумовлена заселенням південних територій України і необхідністю захисту від татарських набігів на землі Середнього Подніпров'я. З початком нового періоду формування козацтва важливим джерелом якого було фортечне боярство, яке перебувало на службі у магнатських маєтках, тобто ті люди, ремеслом яких була військова справа. Але з плином часу уходи стають на перерізі державних економічних інтересів.^[110, с.17]

Ось так фактично починається перший етап формування козацтва, як етносоціального елементу. Вся справа в тому, що коли уходники повертались з промислів у міста і містечка Середнього Подніпров'я з неосяжними запасами риби, хутра, меду, різної худоби, то місцева влада починає збирати з уходників певну частину здобутої ними поживи. Таким чином, влада мала від уходництва подвійну користь – захист кордонів від татар і матеріальний достаток. Потихеньку - помаленьку місцевий апарат розпочинає сам організовувати виступ проти татар, сформовуючи козацькі дружини. Це були перші організатори козацтва, яких вже сучасна їм польська література називала першими гетьманами. Серед них були Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич, Бернард Претвич та інші. До боротьби з татарським нашествям вони втягували і місцеве населення Середнього Подніпров'я, яке витісняє фортечних бояр і уходників на другий план, тому що порубіжна специфіка середньої Наддніпряни змушувала місцеве населення повністю безперечно оволодіти зброєю, тому що це надало змогу займатись козакуванням.^[100, с. 55- 56]

Таким чином, центральним джерелом формування козацтва на першому етапі були вихідці з бастіону міст і містечок Середнього Подніпров'я, до складу яких входили не лише міщани, а й торговці, селяни, а особливо категорія лбдей — селян, які вважались безземельні, тобто халупники, комірники, городники, які не були прив'язані безпосередньо до землі. Поряд з ними козакували бояри, слуги та ремісники, яких очолювали представники місцевих органів правління, але панівний прошарок все ж складало міщанство порубіжних міст. Щодо етнічного складу джерел першого етапу формування козацтва, то основу складав саме український елемент жителів міст Середнього Подніпров'я, яке, як ми знаємо, ще з часів Давньоруської держави становило панівне центрове місце українського етносу. [109, с.53]

Що стосується другого етапу формування козацтва, як етносоціального елементу, то він припадає на середину XVI ст. і пов'язаний із загальноєвропейським динамічним прогресом. Як відомо, в першій половині XVI ст. в більшості країн Західної Європи стався потужний суспільно-політичний рух ,відомий нам, як реформація. Цей рух, в свою чергу, став наслідком не менш значущого перетворення у зовнішньополітичному житті світу, пов'язаного з періодом Великих географічних відкриттів, які суттєвим образом вплинули на соціально-економічні та політичні відносини в Європі та у всьому світі.

У цей час в Європі провідне домінувальне значення починає займати капіталістичні відносини і все більшими активними темпами розвивається промисловий переворот, який залучає європейську економіку у ринкові відносини. Тому, остаточна зміна соціально-економічних відносин і прогресування суспільно-політичних поглядів, динамічний розвиток яким

дала Реформація, авторитетно впливали на країни тогочасної Європи, відповідно і на Україну. [94, с. 51]

Отже, землевласники Речі Посполитої, і в тому числі українські магнати, входячи у ринкові відносини, хотіли і прагнули все більше займатись товарним виробництвом продуктів сільського господарства, формуючи так звані фільварки, тобто капіталістичні господарства, які опиралися на виробництві саме аграрної продукції, насамперед, зерна. Це призвело до того, що вищі прошарки суспільства Речі Посполитої вважали, що найбільшою в житті цінністю є земля, яка дає величезні прибутки. Відповідно така суспільна картина змінює і соціальні відносини у суспільстві, тому що тепер шляхетський стан визначався не військовою службою, а приватною власністю на землю. Так дрібна сшляхта, або ж бояри, переходять в розряд державних селян, і виникає питання: яке ж місце в суспільстві їм зайняти? Досить принадливий варіант для них став саме козацтво – вільні люди, які залежали лише від свого власного військового мистецтва, що й було основним заняттям дрібної услужливої шляхти в минулі часи. [87, с. 127]

Таким чином, на другому етапі формування козацтва етносоціальною базою оновлення козацьких сил, яка значно укріпила українське козацтво в етнотворчому ставленні, стає саме українська дрібна служива шляхта (бояри), яка не змогла юридичним шляхом підтвердити свою приватну власність на землю і змушена була реалізувати себе в більш притаманному для неї середовищі – козакуванні.

Наступним етапом формування козацтва, як етносоціального елементу був період останньої чверті XVI ст., пов'язаний з тим, що магнати Речі Посполитої, перебуваючи в структурі економічної кон'юктури,

розпочинають відшукувати нові джерела для збагачення, тобто нові землі, і знаходять їх у своїй державі на абсолютно вільному тоді від магнатського землеволодіння Середньому Подніпров'ї. Таким чином ,наступне важливе джерело формування козацтва ,пов'язане з масовою колонізацією польської та української шляхти. Прибувши на землі середньої Наддніпрянщини, цей прошарок дрібної і середньої шляхти зіштовхнулася вже з досить великою, організованою і загартованою верствою українського козацтва, яка відувала себе на цих землях, як повноправний володар. Це змусило шляхетський наплив співпрацювати з ними у справах захисту землі від нападів татар, вербуючи їх у свої ряди. [77, С.253]

Влиття шляхти значно підсилило суспільне значення козацтва, яке отримало пріоритет в суспільстві ,і надало йому тепер статус основного військового прошарку, який все частіше очолює власне українська шляхта , з якої поступово складається і козацька старшина. І хоча на своєму первісному початковому етапі шляхта була досить етнічно різнобарвною в козацькому війську, але поступово саме вона здобула головну роль в устрої війська, про що свідчить велика кількість джерел з цього приводу. [81, С. 203]

Саме такий розвиток козацтва, як “аномального” стану, посприяв угрупованню якісно нового елемента – реєстрового козацтва, яке стало вільним від підпорядкування місцевим органам правління і ставало найманним королівським військом. На думку В. А. Смолія, господарське і суспільне конституювання козацтва супроводжувалось втягненням його у соціально-визвольний рух. В. О. Щербак впевнений, що юридичний статус козацтва з його соціальною функцією не був єдиним компонентом станової незалежності.[76, С.89] Дійсно, як відносно якісно новий прошарок, козацтво втручалось у всі сфери соціальної діяльності і вбирає у себе роль основного етносоціального елемента в українському суспільстві.

Розвиток ринково - товарних відносин в Західній Європі посприяв посиленню феодалного тиску в Східній Європі, що змушувало українських селян і міщан, особливо Західної України та Поділля, шукати більш комфортні умови життя, чим скористались магнати сусідніх територій, а власне Середнього Подніпров'я, які все активніше залучають на свої землі нових переселенців, надаючи їм в свою чергу певні привілеї, пільги у користуванні землею. Від того й починається четвертий етап формування етносоціальної основи козацтва. [75, с. 34]

Магнати середньої Наддніпряни, скориставшись міграційними процесами першої половини XVII ст., започатковують на своїх землях для мігрантів так звані свободи, визволити їх, таким чином, від будь-яких феодалних обов'язків строком від 5 до 25 років. Коли ж цей наданий строк умови добігав кінця, селяни, не бажаючи повертатись під владу землевласника, вони, в свою чергу, починають вступати до козацьких рядів. Така зміна соціального статусу порівнювалась у них, насамперед, з ідеєю вільного життя та господарювання. Групу цих людей можна знайти в багатьох історичних джерелах під назвою "непослушних", але до їх складу входили не лише селяни, а й міські ремісники, купці, шинкарі і навіть представники міських органів управління.

Таким чином, значимість козацького авторитету в розвитку етносоціальної активності селянства, на думку В.А.Смоля – важливий чинник, а тому з кінця XVI ст. готовність до здобуття козацького імунітету стало загальноукраїнським явищем.^[90, с.12] Також утворенню козацької сприяло утворення чіткої військової організації, що в свою чергу вплинуло на оформлення козацького стану з власним державним апаратом, судійським органом правління і фермерським землеволодінням, що становило найважливіші етапні процеси для створення нашої держави.

Отже, провідним елементом козацького утворення на останньому етапі як джерело формування саме козацького стану, були українські селяни і дещо значну меншу роль відігравали міщани, що досить сильно було пов'язано із великим етносоціальним процесом активного покозачення населення, який зумовлювався також наростанням визвольної боротьби українського народу з кінця XVI – і протягом першої третини XVII ст.^[52, с.9]

З огляду на вище зазначене можна виокремити те, що українське козацтво утворилось у 80-90-х роках XV ст. на території Середнього Подніпров'я. Утворення козацтва, як основного етносоціального елементу в період пізнього середньовіччя України, стала одним з головних чинників етносоціального розвитку українського народу протягом усієї його історії творення. Також можна чітко підкреслити, що вкотре територія Середнього Подніпров'я стала головним місцем, ядром формування всіх етнотворчих сил українського народу, започаткувавши і поставивши не лише на внутрішню, а й на зовнішню арену українське козацтво, що абсорбувало в себе найкращі риси етнотворення всіх попередніх століть.^[47, с. 231]

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що козацтво, як етносоціальний елемент, формувалось протягом декількох десятиліть і процес створення складався з чотирьох основних етапів. Під час наступу на українські землі польської експансії, козацтво у своїй основі утворення увібрало найпрогресивніші риси українського народу, що згодом дозволило утворити нову українську етнічну державу. Крім того, як основний етносоціальний елемент українського суспільства на Середньому Подніпров'ї, козацтво взяло на себе функцію захисту всього українського населення Речі Посполитої, його прав, традицій, культури та віросповідання.^[76, с.94] В свою чергу Січ була укріпленим табором, в якому розміщувалися найважливіші

будівлі, канцелярії, скарбниці і зброярня козаків. Це була столиця бунтівного козацтва, важкодоступна як для польського війська, так і для татар.

2.1 . Феномен українського козацтва як етнокультурної спільноти

Виникненню козацтва присвячені численні науково - популярні історичні праці , твори образотворчого мистецтва, драматургії, музики, усної народної творчості. У XVI ст. з'явилися твори, автори яких прагнули з'ясувати причини утворення козацтва, характер тогочасного суспільного устрою, взаємовідносини між козаками та іншими верствами суспільства — селянством, міщанством, шляхетством, описати роль козаків в історичних подіях. [48,с.9]

Першу спробу описати окремі моменти історії запорозького війська зробили польські історики — М. Бельський, Б. Попроцький , Б. Пясецький, С. Твардовський та ін. Особливий інтерес представляє хроніка М. Бельського (1494 — 1575 рр.).[11,с.9]

Яскраво описуючи похід королевича Яна Альбрехта проти татар у Східне Поділля у 1489 р. , історик М. Бельський зазначає, що польське військо могло успішно просуватись у подільських степах лише завдяки тому, що шлях йому показували тамтешні козаки, які добре знали свою місцевість. На думку дослідника, приблизно з того часу у окремих польських магнатів з'явилися козаки — наймити, тоді як козаків у власному розумінні він називає у своїй хроніці 1489 р. Після смерті Бельського ,його “Хроніку Польську” продовжує його син, де він зазначає, що можна знайти важливі відомості про участь запорожців у селянсько — козацькому повстанні під супроводом Северина Наливайка (1594 — 1596 рр.) . На відміну від батька , який стримувався від своєї соціальної характеристики козацтва, Й.

Бельський виступає перед нами як типовий польський шляхтич і запеклий ворог козаків. [40, с.29]

У 1954 році в Польщі вийшла книга Бартоша Попроцького «Herby rycerstwa Polskiego». В ній автор зображує подорож у 1581 р. на Запоріжжя шляхтича Самуїла Зборовського . Автор розповідає про звичаї та побут козаків, їхнє ставлення до шляхти тощо. Сповнений почуттям зневаги до козаків Б. Папроцький намагався описати їх на протигагу “культурній” шляхті, відсталими й дикими людьми. [32, с. 73]

Маловажне місце Павло Пясецький віддавав козакам у своїй “Хроніці”, яка охоплює події від 1575 р. до 1638 р., . Автор, який був прихильником централізації Польщі, цікавився можливістю використовувати козаків в інтересах королівської влади. У своїй “Хроніці” , яка стала широко відомою в загалі, історик описує збільшення реєстрового козацтва за польського короля Стефана Баторія, наводить відомості про “залоги” реєстровців за дніпровськими порогами тощо. [56, с.78]

П. Пясецький був першим автором, який спробував трактувати термін “козак” з етимологічної точки зору. Він ретельно зупиняється на участі козацтва в Хотинській війні 1621р., а також у повстаннях кінця XVI – першої половини XVII ст. Хоч автор відносився до козаків з відвертою неприязню, однак не міг приховати й своєї поваги до них, до захоплення їхніми досягненнями, мужністю, самовідданістю, любов’ю до рідного краю.

Мабуть, найдокладніші відомості про козаків подав Еріх Лясота. Перебуваючи на службі у імператора Рудольфа II, який доручив йому відвідати до запорізьких козаків, що тривало півроку . Лясота вів щоденник, в якому зафіксував своє перебування на Січі, коли вона була на о. Базавлуку. Він першим із авторів вжив термін “Січ”. “Щоденник” Лясоти містить дуже

важливі відомості про соціальний поділ запорозького козацтва, про кількість козаків, форми їх організації, політичні відносини з іншими країнами. [58, с. 79]

Завдяки дослідницькій праці історика української діаспори Олександра Барана, джерелознавча база історії запорозького козацтва сповнилась повним описом подорожей італійського шляхтича Пієтра делла Валле, де йде оповідь про козаків, їхні поселення, звичаї, військову майстерність тощо. Цей опис особливо цікавий був тим, що очима тогочасного італійця було яскраво охарактеризована Запорозька Січ як важливий фактор у політиці країн чорноморського басейну і навіть далекої Персії. [27, с. 28]

Чильне місце серед історичних творів про козаків, які були написані у перших десятиліттях XVII ст. займає “Історія Хотинської війни” Якова Собеського, де найбільший інтерес викликають ті місця, де автор розповідає про різні суперечності в козацькому війську. Автор показує політику частини козацької старшини щодо польського уряду, зазначаючи значні суперечності, що існували в козацькому середовищі тощо. [124, с. 345]

Серед праць першої половини XVII ст. про козацтво найціннішою за змістом, різноманітністю поставлених і висвітлених питань є “Опис України” Гійома Левассер де Боплана. Автор дивився на козаків, як на трудову верству, а вже потім, як на вояків. [21, с. 243]

2.2. Версії, що пояснюють походження козацтва

Виникнення українського козацтва є досить складним та дискусійним питанням. У різних історичних джерелах маємо описи, які, узгоджуючись між собою в деяких моментах, водночас різняться одне від одного. Тут варто виділити низку тверджень, які умовно можна поділити на окремі групи, зокрема:

- “хозарська” — уподібнює козаків з давніми народами степу “козарами”, або хозарами;
- “чорно — клобуцька” — бачить в них нащадків “чорних клобуків” тюркського племені, яке у давньоруські часи жило в сусідстві зі степом Пороссі;
- “черкаська” — вважає виникнення козацтва одним з наслідків процесу міграції в Подніпров’я черкесів (черкасів), які до того часу проживали в Тмутаракані;
- “татарська” — виокремлює козацький родовід з татарських поселень, що виникли на Київщині за часів Володимира Ольгердовича та Вітовна, де шляхом поєднання татарського елемента з місцевим населенням утворилася якісно нова верства — козацтво;
- “автохтонна” — доводить, що козацтво як угруповання є прямим нащадком, логічним продовженням громад Київської Русі, які за литовської доби не зникли, а лише трансформувалися, зберігши свій вічовий устрій, у військово — службові формування, які належали великому князю литовському;
- “болохівська” — пов’язує козаччину з існуванням у давньоруських автономних громадах так званих болохівців, які після встановлення

монгольського іґа добровільно прийняли протекторат Орди й вийшли з — під контролю місцевих князів;

- “бродницька” — оприлюднює генетичний зв’язок козацтва зі слов’янськими степовим населенням періоду Київської Русі - “бродниками”, які жили понизу Дунаю;

- “уходницька” — пов’язує формування козацтва з утворенням на території Наддніпрянщини громад вільних озброєних людей, котрі прибували сюди на промисли за рибою, бобрами , сіллю, дикими кіньми та різною іншою здобиччю;

- “захисна” — пояснює появу козацтва на південних територіях необхідністю надати організовану відсіч нагнітаючий татарський небезпеці;

- “соціальна” — факт виникнення козацтва пояснює як наслідок посилення економічного , політичного , національного та релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію в нових місцях проживання. [122, с. 2 - 6]

Однак жодна з перчислених теорій не може пояснити всю складність процесу виникнення козацтва, оскільки кожна з теорій ґрунтується на якомусь одному певному чинникові виходячи із економічної, етнічної , воєнної чи соціальної сфер існування.

2. 3. Причини виникнення козацтва та джерела його формування.

Так історично зумовлено, що поява того чи іншого історичного явища зумовлена, як правило, взаємодією головних чинників двох категорій : тих, що роблять виникнення цього явища можливим, та тих, які зумовлюють його необхідність. Факторами, що робили можливими появу та формування козацтва були:

- існування великого забудовування вільної землі зі сприятливими для життєдіяльності умовами в порубіжжі між хліборобською та кочовою цивілізаціями;

- досвід освоєння південних територій уходниками , здобичниками, бродниками та ін.;

- природне прагнення людей до міграції в пошуках кращого життя, до самозбереження, самоствердження і самореалізації.

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

- зростанням великого феодалного землеволодіння , що розпочалося з XV ст. і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель;

- посиленням феодалної експлуатації, домінувальним утвердженням, наростанням релігійного та національного гніту;

- зростанням зовнішньої загрози, необхідною потребою захисту від нападів турків і татар.

Причини виникнення козацтва:

1. Економічні :

- загарбання польськими та литовськими феодалами українських земель;

- дефіцит власної орної землі;

- міграція селян та міщан на нові землі для подальшого господарського освоєння ними.

2. Соціальні:

- посилення феодального гніту українських селян та міщан з боку панів;
- збільшення повинностей і податків;
- запровадження кріпосної залежності.

3. Політичні:

- прагнення польської влади перетворити козацтво на охоронців південних рубежів Речі Посполитої від турецько — татарських нападів, а також встановити абсолютний контроль над біглицями за Дніпровські пороги.

4. Національні:

- політика опалачення українського населення;
- пригнічення і обмеження української культури та мови;
- наступ католицької церкви на права православного населення.

5. Військові:

- наявність героїчних постатей ,які нехтуючи своїм життям , були здатні скласти свою голову захищаючи свій народ від польсько — литовських феодалів, кримських татар і турків;

- саме ці героїчні постаті поєднали озброєнні загони народних захисників , що виступали на захист честі й волі України.

Джерелами формування козацтва стали:

- селяни — втікачі від польського утиску;
- селяни й міщани (уходники), які переселялися на нові ,вільні землі “Дикого поля”;
- частина української шляхти ,позбавлена іноземцями власності;
- різноманітні категорії служливих людей. [35, С.424]

Розділ II. Запорозька Січ — козацька республіка

3.1 Перша писемна згадка про Запорозьку Січ

Період формування української козащини та оформлення її військово — політичної організації — Запорозької Січі — є одним із актуальних і недостатньо вивчених аспектів сучасної медієвістики. Головною причиною недосконалості вивчення даної проблематики є не лише відсутність достовірних і точних джерел свідчень, а й загалом досить бідна джерельна база з історії українських козаків кінця XV – першої половини XVI ст.

Присутні дві головні площини вивчення даної проблеми:

- комплексний і ретельний аналіз наявних історичних фактів з широким залученням усіх подібних даних;

- виявлення нових джерел ,як писемних (особливо в архівосховищах Туреччини), так і археологічних (необхідним стає застосування підводної археології, оскільки Томаківська, Базавлуцька, Микитинська ,Чортомлинська та Покровська Січі в 50 — х роках нашого століття були затоплені водами Каховського водосховища).^[30, с.4]

Історіографія даної проблеми аргументує, що остання теорія відзначається різноманітністю поглядів дослідників на ранню історію Запорозької Січі. Найбільш проблемним та дискусійним на сьогодні є дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою : чи була Томаківська Січ першою військово — політичною організацією українських козаків чи ні? Деякі українські (Ю.А. Міцик , В.Я. Сергійчук, Н.М. Яковенко) та польські (В. Серчик, Л. Підгородецький, Є. Топольський) дослідники, продовжуючи історіографічну традицію , що йде з часу виходу праць О. Рігельмана, Д. Бантиш — Каменського та ін., однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д. Вишнівецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50 — х років XVI ст. Хоча ще Д. І. Яворницький з певною аргументацією

заперечував існування Хортицької Січі ,не називали Січчю хортицьких укріплень також Л.В. Падалка, В. Антонович та інші дослідники. [41, с.535]

Інший погляд на проблему описується в “Истории Украинской ССР “ та останній колективній праці “Козацькі січі (написи з історії українського козацтва XVI – XIX ст.)”, а також у працях В. О. Голубоцького, Г. Я. Сергієнка, В. О.Щербака, А. О. Гурбика, які місцем першої Запорозької Січі вважали Томаківку. [12, с.49] Хоча В. О. Голубоцький все ж, розуміючи недостатність дослідження своїх висновків в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994), обережно зауважував, що так і залишається проблема походження та вивчення Запорозької Січі та місця її утворення. А тому ця проблема, на думку дослідника залишається відкритою в історичній науці.[16, с.18]

Другий дискусійний блок є блоком проблем, який був пов’язаний з часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок дослідження питання, в якому історики визначали початок Січі, досить значний в часовому обсягу. Так, останні погляди на дану проблему віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, як зазначав ще М.С. Грушевський , аналізуючи історіографічний аспект проблеми, Д. Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена наприкінці XV ст., а О. Яблонівський не визначав існування Запорозької Січі і в другій половині XVI ст. [22, с.129]

У сучасній історіографічній науці несумісність між антитетичними поглядами дещо зменшився (від 30- х до 70 — х років XVI ст.). Причому майже ніхто з наукових експертів не наважувався назвати не те що рік, а й десятиліття з моменту формування Запорозької Січі ,а називали,як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В. Голубоцький писав, що Січ виникла можливо в 30 — 50 — х роках XVI ст.[22, с.123] К. Куслистий та О. Апонович

—вважали часовою межою початок 90 — х років нашого століття — середину XVI ст. Деякі історики називали і відносили час виникнення Січі ,зокрема Томаківської , до пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, започаткованої М.С. Грушевським.^[125, с. 17] Дослідник запевняв, що розквіт Січі був у 70 — 8- х роках XVI ст. Щоправда, вказана хронологія дещо зазнавала коректив, і сьогодні вітчизняні історики твердять, що виникнення Томаківської Січі припадало на 60 — 70 — ті роки XVI ст. ^[119, с.243]

Що стосується Перших джерельних свідчень про козаків Поділля та Київщини припадають на межі 80 — 90 років XV ст. Тому ці перші документально зафіксовані козаки — перевізники та козаки — уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України і частково Білорусії), які спочатку на сезон , а згодом і надовше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніше зафіксованих джерелами “запорозьких” козаків. ^[98, с. 70]

Уходництво в таких віддалених від південних українських (а це означає, що вони були недостатньо захищені) місцях становило велику небезпеку з боку турецько — татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають доволі систематичними. Тому козаки завжди під час господарських робіт носили з собою зброю. Як писав посол австрійського імператора Еріх Лясота ,який у 90- х роках XVI ст. подорожував козацькою Україною, що кожен козак на українській землі носив із собою зброю, яка була досить різноманітною. ^[56, с.44]

Постійна небезпека з боку сусіда, турецько — татарські вторгнення спонукали козаків до об'єднання у групи ,громади й товариства. Ними будувалися укріплені поселення , містечка й невеликі січі, перебуваючи в яких ,можна було б відбити напади недругів. Вже як мінімум у 20 — х роках XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з

приводу чого хан Сагиб — Гірей скаржився в 1527 році литовському уряду. В 40 — х роках вже черкаські уходники скаржилися великому князю литовському на намісника Андрія Пронського з приводу заборони їм будувати подібні містечка в низу Дніпра на Орелі й Тясминах. А на початку 50 — х років XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося більше 30 уходів і станів ,які контролювалися черкаським старостою. [61, С.36-37]

Причому ,етимологічне значення терміну “стан” ,який у даний період все ширше вживався для означення поселень, передбачав (на відміну від уходу) не сезонне, а постійне перебування козаків у даному регіоні. [67, С.35]

Про те, що козацькі формування в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартін Бельський . Він писав, що козаки абсолютно освоїли дану територію, підлаштували її під себе та обжили, займаючись на ній риболовлею, мисливством тощо. Проте час, коли окремі козацькі містечка та невеличкі січі ,які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об’єднались у велику Запорозьку Січ, з прийнятою точністю дослідникам визначити ще не вдалося. [124, С.276 - 777]

Відповідно виникає питання : де, ,як і коли та чому виникла Січ? Для прихильників визнання Хортицького замку першою заснування Запорозькою Січчю подібних питань не існує. Так, зазначається, що на Хортиці були нібито січові укріплення. Але якщо бути достовірним у історичних фактах, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50 — х років XVI ст. не “січ”, а “городок” або “замок”. [112, С.187]Також суто гіпотетично може бути припущення, що козаки масі вербували людей перед походами . Але як показують дослідження історика Ш. Лемерес’є — Келькеже ,основані на отаманських архівах, у війську Д. Вишнівецького навіть “козаки” майже не

згадуються ,крім фрагменту військових дій поблизу Азова ,не кажучи вже про “січовиків” .^[98, с.73]

Кожне з відомих нині джерел у середині 50 — х років XVI ст. не лише прямо не згадує “Січ”, але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д. Вишневецький у документах охарактеризований як одноособовий володар, а не обраний січовиками командир.

З іншого боку, якщо вже визнати все ж існування в 50 — х роках XVI століття військово — політичної організації козаків — Хортицької Січі, то виникає цілий ряд питань. Зокрема, де поділася ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу одразу не перенесли Січ в інше місце? Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) швидко переносилися на інший острів і продовжували своє життя. У випадку із “Хортицькою Січчю” ми маємо не пояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерва між останньою (середина 50 — х років) та Томаківською Січчю, безпосередні звістки про яку з’являються в джерелах лише з початку 80 — х років XVI ст.^[77, с.237]

Таким чином, з погляду на наведені твердження, досить проблематичною видається ідея визнання “Хортицького замку” Вишневецького першою Запорозькою Січчю.

Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш — менш достовірно зафіксованою історичними джерелами інформацією про козаків була Томаківська Січ. Вона існувала на однойменному острові, який в стародавні часи називали ще Бучки, Буцький, Дніпровський і Городище.

Досить вдале географічне розташування Томаківки та розвинена сітка водних перешкод робили острів зручним пунктом для укриття козаків і створення на ньому Січі. За твердженням М. Бельського запорожці протягом

тривалого часу використовували острів цей острів, який став їхньою непереможною фортецею. [26, с.59]

Проте відсутність фіксованих прямих відомостей не дає підстав достеменно визначати час заснування Томаківської Січі. Тому в даній проблемі дослідження слід більше уваги приділяти вивченню побічних даних. А вони свідчать про те, що в першій половині XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь — якому місці не існувало. Як відомо, пропозиція черкаського старости Євстафія Дашковича на Піотрковському сеймі 1553 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою 2000 козаків хоча й отримала схвалення, але, як писав М. Бельський, що нічого не вийшло. [125, с.297]

Не зафіксувало Запорозьку Січ жодне з відомих джерел і в 50 — х роках XVI ст. Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50 — х роках XVI ст. описували землі Запоріжжя, жодним словом не обмежилися на конкретний укралений козацький форпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами, зокрема, “Уход Томаховку”. Не помітити укріплень Січі з розгалуженою мережею господарства (оранка, борти, човни і т.п.) вони просто не могли. Певно, в той час у названому регіоні дійсно був лише “уход”. [126, с.19.]

Подальші події — будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50 — х років XVI ст. та його розгром влітку 1557 року теж не дають підстав для твердження про існування великої організації на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше і про який французький інженер Гійом — Левассер де Боплан писав, що з нього “ видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані”. А якщо це так, то й острів Томаківка з Січчю не міг би залишитися непоміченим з Хортиці. [122, с.78]

Характер документальних доказів залишається незмінним практично до другої половини 70 — х років XVI ст., коли Стефан Баторій почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запоріжжя. Передбачалося повністю витіснити козаків з даного регіону, а частину їх взяти на службу, і відповідно найбільш непокірних вбити. Паралельно вводилися санкції на торгівлю з козаками боєприпасами та харчами . До цієї кампанії передбачалось залучити і турецько — татарські війська. Але такі дії проти козаків були малоефективними перш за все через те ,що розповсюдження козаків на великому просторі Дніпра та відсутності єдиного центру — Січі, збудувати яку Польща мала б достатньо сил та можливостей. [54,с.68]

Таким чином, можна остаточно твердити , що в середині 70 — х років XVI ст. історичні джерела ще не вирізняли однієї великої Січі , а фіксують наявність тільки декількох островів, на яких існували та жили козаки. Не згадується і сам термін “кіш” щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй хроніці. [29, с.321]

Перший більш — менш історично вірогідний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою маємо лише на початку 80 — х років XVI ст. Він освітлюється нам польським істориком Бартошем Попроцьким, який описав поїздку на Запоріжжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Січ цього періоду підпорядковувала під себе значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків — Канева та Черкас, а січовики вільно пересувалися в даній місцевості ,вступаючи в переговори з королівськими посланцями.

Подальший опис козацької організації на Томаківці початку 80 — х років не залишає сумніву, що то була Запорозька Січ. У даний період у Січі вже збиралися великі січові збори або кіш , які Зборовський , за польською

аналогією, називав подібним до рицарського кола. Цікаво б було зазначити, що кіш тоді ж збирався і поза межами Січі , наприклад , під час військових походів. [34, С.16]

3.2. Устрій та порядки Запорозької Січі.

Козацтво було нерозривно пов'язане з Дніпром. Перші згадки про Дніпро відносяться до часів Геродота, який називав його Бористином. Деякі джерела також дали назву Данапріс. Значення цієї назви могло бути подвійним, адже воно перекладалося як «текуча знизу» або «західна річка». Дніпро та його притока – Десна – були героями багатьох старослов'янських легенд. За переказами, Дніпро і Десна були рідними братами, батьком яких був старий Лиман. Коли він осліп у старості, він дав своїм дітям розв'язку, і вони могли йти своєю дорогою. Хоч Дніпро був старший, але Десна першою взяла батьківське благословення і рушила в дорогу... Кидала за собою гори та каміння, щоб брат її не наздогнав.

Тут варто пояснити, що являли собою знамениті дніпровські пороги, які завжди приховували якусь таємницю і інтригували сучасників не тільки жахом, але й красою. На жаль, коли в 1932 році на Дніпрі побудували дамбу, пороги були затоплені і сьогодні ними вже неможливо помилуватися.

Далі за порогами Дніпро утворив багато басейнів і островів. Землю цю називали Ніжем, або Запоріжжям (за порогами), а людей, що там жили, — запорожцями або ніжовцями. Ця земля простягалася над нижньою течією Дніпра. Останніми заселеними містами на пограниччі Запоріжжя або Дзикі Пали були: Черкаси, Канюв і Чегринь. За ним були лише безкрайні степи.

Найбільший острів Запоріжжя і взагалі всього Дніпра називався Хортицею. Саме тут була заснована перша Січ, або укріплений козацький табір. Далі за Хортицею був острів Великий Острів, який, однак, навесні постійно затоплювався Дніпром. За Великим Островом був острів Томаківка, де колись була Січ. У гирлі Дніпра, де була його лівобережна притока Чертомалик, знаходився острів Базавулк, на якому за часів Хмельницького стояла Січ. Це місце описав Сенкевич у «Вогнем і мечем». Там пан

Скшетуський подорожував і потрапив у полон, а з Базавульки козаки виступили проти поляків і експедиції гетьмана Потоцького.

У Запоріжжі було все необхідне для виживання. Ліси, багаті тваринами, річки, повні риби, пишна рослинність і досить приємний клімат. Для мешканців Русі Запоріжжя було більш-менш тим же, що Вінланд для варягів і Земля обітована для ізраїльтян. В адміністративному відношенні Запоріжжя до 1569 року входило до складу Великого князівства Литовського, але після Люблінської унії увійшло до Корони Королівства Польського. Але насправді ніякої влади там не було. Статус Запоріжжя найкраще відображено в словах листа кримського хана, який на початку XVI століття писав: Ця земля не моя, не твоя, а належить Богові. Наддніпрянські землі також були дуже родючими. Можна сказати, що: вони дають стільки зерна, що часто не знають, що з ним робити.

Подорожуючи Запоріжжям, Боплан описав, що деякі озера були настільки зариблені рибою, що риба, що скупчилася в них, гинула від скупчення. За словами француза, на лівому березі Дніпра жили бобаки, схожі на кроликів, а біля порогів — сухаки, схожі на кіз. Але найбільшою проблемою були комахи, які були справжньою напастю у вологих місцях.

Перша писемна згадка про Запорозьку Січ з'являється 1551 р. у польського історика Мартина Бельського (1495—1575-рр). У своїй "Всесвітній хроніці" він повідомляв, що у першій половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами. Того часу дванадцять порогів (Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситецький та ін.) перетинали Дніпро від берега до берега і тяглися вздовж течії майже на 100 км. Після цього ріка розливалася в широку заплаву — Великий Луг, де було багато проток та островів (понад

250). У різні часи Січ розташовувалася на різних островах — Малій Хортиці, Томаківці, Базавлуці та ін. [39, с. 56]

Складність питання про місцезнаходження і час виникнення першої Січі полягає в тому, що стихійно прибуваючи на Запорозжя козаки будували у різних місцях так звані "городці" та засіки або ж "січі" з повалених дерев для захисту від ворожих нападів. Проте такі імпровізовані населені пункти були слабоукріпленими і тому під натиском ворога досить швидко припиняли своє існування, не лишаючи після себе згадки, зафіксованої в історичних джерелах. Саме тому заснування першої Запорозької Січі історики, як правило, пов'язують з ім'ям козацького ватажка Дмитра Вишневецького (Байди).

Під його керівництвом протягом 1552—1556 рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, мури якої не тільки гарантували безпеку, а й надалі стали своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртування запорозького козацтва.

З часом на Запоріжжі сформувалася нова українська (козацька) державність, яку фахівці називають прообразом, ескізом, зародком справжньої держави. Головними ознаками держави є існування особливої системи органів та установ, що виконують функції державної влади; право, що закріплює певну систему норм, санкціонованих державою; певна територія, на яку поширюється юрисдикція даної держави. Для Січі були притаманні усі ці ознаки. Специфічні історичні умови та обставини самого життя запорозьців помітно вплинули на процес самоорганізації козацтва, зумовивши неповторний, оригінальний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Січі була січова рада, її рішення були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила поділ

земель та угідь, судила злочинців, що вчиняли найтяжчі злочини та ін. Важливою функцією ради було обрання уряду Січі — військової старшини, а також органів місцевої влади — паланкової або полкової старшини. У різні часи чисельність козацької старшини була не однаковою й інколи становила понад 150 чоловік. До цієї групи козацтва входили: військова старшина — кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та ін.; похідні та паланкові начальники — полковник, писар, осавул та ін. Старшина зосереджувала у своїх руках адміністративну владу та судочинство, керувала військом, розпоряджалася фінансами, представляла Січ на міжнародній арені. ^[49? С. 78 — 79]

Козаки – це, простою мовою, території, зайняті козаками. Оскільки управління Диким полем було суто ілюзорним, вони могли будувати там своє суспільство без вагань. Вахта просто не змогла законно чи репресивно запровадити їх на цій території. Ця територія, як прикордонна, була дуже небезпечною і небезпечною. Експедиції, призначені для доставки втікачів або злочинців, туди насправді не прибували.

Водночас Дике Поле характеризувалася помірним кліматом, родючими полями та багатством природних ресурсів, які дозволяли вижити на цьому величезному полі. Ці фактори спонукали козаків створити тут власну військову організацію, по суті незалежну від Речі Посполитої. Необхідність оборони від нападів татар і турків, а також власних походів вимагали такої соціальної структури.

Розташовуючись на території Дніпропетровської, Запорізької, частково Херсонської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та Харківської областей, Запорозька Січ у XVIII ст. за розмірами площі наближалася до острівної Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася, кордони

переносилися. Проте це не могло стати на заваді визнання козацької державності, оскільки у багатьох кочових народів кордони були постійно рухомими, а існування державності все ж таки визнавалося. [40,с 98 - 99]

Отже, йдеться про своєрідну оригінальну форму державності, суть якої фахівці вбачають у самоврядній структурі народної самооборони і господарській формі самовиживання за вакууму державної влади та постійної воєнної небезпеки. М. Костомаров назвав Січ «християнською козацькою республікою», і це визначення стало класичним, адже Війську Запорозькому Низовому справді були притаманні певні ознаки демократичної республіки.

Своєрідна демократія склалася й у козаків, але спочатку не було станового соціального поділу. Всі були рівні між собою. Отамана обирали зі свого середовища. Це робилося під час «кола», тобто зборів усіх місцевих козаків. З часом на зміну «гуртку» прийшла козацька рада.

У мирний час отаман головував на засіданнях ради та організовував підготовку наступних походів. Проте під час війни отаман мав диктаторські повноваження, але й відповідав за свої дії.

Козаки також обирали старшин. До нього входили найдовіреніші люди отамана. Їх теж обирала козацька рада. Це призвело до зникнення козацької рівноправності. Фактично було створено поділ між багатою та впливовою старшиною та рештою козаків, які називалися чорними.

Тут не існувало ні феодалної власності на землю, ні кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (права користування землею та іншими угіддями, брати участь у радах та ін.). У Січі панівною була виборна система органів управління, контроль за діяльністю яких здійснювала козацька рада. Для козацтва не існувало жодного авторитету: всіх своїх ватажків та отаманів вони сприймали винятково через призму

усталених звичаїв та традицій. Невідповідність лідера козацьким нормам могла стати причиною не тільки усунення з посади, а навіть смертної кари. Сам обряд обрання старшини свідчив про глибоко укорінений демократизм козацької громади. Так, за звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише на третій — погодитися. Аби він не забував свого місця, не зневажав рядових козаків та пам'ятав, звідки він вийшов, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнюкою. А кошовий мав дякувати за ласку та довір'я і вклонятися на чотири сторони. Водночас, присягнувши отаману, козаки в усьому підкорялися йому і шанобливо до нього ставилися. [42, с. 123–125]

Свого часу відомий дослідник американської демократії Алексіс де Токвіль влучно підмітив, що американська цивілізація виросла на двох великих протилежних засадах, які органічно з'єдналися в одне ціле, — духу свободи та духу релігії. Це ж стосується й козацтва. Взаємовплив волелюбних і національно-релігійних засад лежить не тільки в основі світобачення козаків, а є своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави. Глибока релігійність, ревний захист православної віри — характерні ознаки духовного життя Запорозжя. Достатньо сказати, що вступ до запорозького товариства починався з питання: «У Бога віруєш?» Саме православ'я, очевидно, значною мірою вплинуло на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво. Адже в православній системі цінностей глибока духовність протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси відсуваються на другий план.

Про прихильне ставлення козаків до релігії свідчить існування в межах вольностей Війська Запорозького Низового понад 60 церков. Козаки постійно відвідували богослужіння та різні молебні. Характерно, що при читанні Євангелія усі козаки випростовувалися і до половини витягали шаблі

з піхов на знак готовності захищати зброєю слово Боже від ворога. Кожен козак, умираючи, відписував на церкву ікону, медаль, зливоч золота, срібла тощо. У 1755 р. запорозький кіш придбав срібне панікадило вагою 5 пудів і вартістю 3 тис. крб., що за тих часів було величезною сумою (все жалування війська тоді становило 4660 крб.). [98, С. 123 - 124]

Особливо прихильність козаків до православ'я виявилася у боротьбі проти окатоличення та унійного руху. В умовах постійного стресового стану, ризику власним життям релігія та церква були для козацтва пристановищем спокою, де можна було врівноважити й заспокоїти вируюче козацьке життя, а також підготуватися до самозречення та подвигу, що становили суть запорозького способу існування. Саме тому можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер, і тому Запорозьку Січ цілком обґрунтовано можна назвати християнською козацькою республікою.. [50, С. 65 — 67]

Отже, Запорозька Січ, маючи головні ознаки державності, все ж була лише своєрідною перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Внутрішні недоліки (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) перехідної моделі та несприятливі зовнішні впливи так і не дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости в нову якість, але свій помітний яскравий слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила.

Коли козацьким старшиною став Богдан Хмельницький, на диких полях виникла автономна організація під назвою Гетьманщина (існувала в 1649–1764 рр.). У 1648 році першим гетьманом було обрано Богдана Хмельницького. Дорадчим органом гетьмана була Рада генеральної

старшини. Крім того, були створені інші органи, такі як Генеральна військова канцелярія (виконавчий орган) і Генеральний військовий суд (судовий орган). Осідкою гетьманства був Чехрин, а потім Батурин і Глухів.

З часом кількість козаків збільшувалася. Збільшилась і їхня кількість, які постійно залишились у Запоріжжі. Це спричинило появу перших, перших періодичних, козацьких поселень.

Найзручнішим місцем для будівництва таборів були острови на Дніпрі. Вони гарантували найбільшу безпеку. Козаки називали такі укріплені острови «січами», що можна перекласти як «колючий дріт». Запоріжжя, звісно, бо воно знаходилося за порогами.

Отже, Запорізька Січ була головним осередком запорозького козацтва. У різні часи воно знаходилося на інших островах Дніпра. У міру створення власної суспільно-політичної організації козаки з часом почали вимагати цілковитої самостійності. Тут спалахнули наступні козацькі повстання. Першу очолив Кшиштоф Косинський (1591–1593), наступну – Семен Налевайко (1595–1597), а третю – Богдан Хмельницький (1648–1657). Перші два закінчилися поразкою козаків. Проте повстання Хмельницького, яке стало поштовхом до польсько-російської війни, завершилося частковим успіхом козаків.

Зрештою, Андрушівське перемир'я та Гжимултовський договір призвели до поділу України на Правобережну та Лівобережну Україну. Землі на правому березі Дніпра залишилися за Польщею, а на лівому березі — увійшли до складу Росії. Це означало, що Річ Посполита відмовилася від земель Смоленського та Чернігівського воєводств. Що стосується Лівобережної України, то спочатку козаки мали там автономію в межах своєї Гетьманщини. Проте з 1709 р. наступні царі по черзі обмежували Гетьманщину, а в 1764 р. повністю її ліквідували.

А тепер спробуємо відтворити, як виглядав будній день на Січі. Люди вставали зі сходом сонця і милися в річці. Потім козаки сіли снідати і, наївшись, розійшлися по своїх роботах. Одні з них полювали, інші рибалили, їздили верхи, носили зброю, а треті з самого ранку пили. Опівдні ми сіли вечеряти. Типовий козацький раціон включав крупу, горох, борошно, молоко та рибу. Після обіду вони відпочили, потім повернулися до своїх справ і зустрілися на вечерю ввечері. Жінок на Січі не було взагалі, кожному козаку, який вступав до лав братчиків, категорично заборонялося приносити білоголовців. Тож козаки залишали своїх близьких по містах і хуторах, а потім писали думки про те, як їм самотньо.

Серед козаків були значні матеріальні відмінності. Як зазначалося раніше, до найбагатших представників козацтва належала старшина, яка часто володіла значними маєтками та багатьма маєтками. Проте пересічний січовий козак мав небагато. Його статок включав зброю, одяг, коня та амуніцію. Після повернення зазвичай пропивали нажиті на війні скарби і знову бідували. [67, с. 108 — 109]

Проте більшість запоріжців виглядали трагічно, бо одягалися в старе лахміття і називали себе: «вдень людина, вночі звір». Лише з часом, коли вони почали збагачуватися під час походів на Крим, вигляд козаків покращився. Звісно, невід'ємними елементами образу козака були госел і розвішані вуса. До озброєння козаків належали шаблі, рушниці (різновид списа), рушниці, самопалки та луки. Козаки були поганими кавалеристами, але вони добре володіли боєм із-за таборів, земляних укріплень і артилерії. Вони також були чудовими моряками і завдали шкоди турецькому флоту, коли на своїх маневрених човнах легко топили султанські галери. [59, с. 120 — 123]

Однак під час військового походу пити було суворо заборонено, і за сп'яніння можна було втратити голову. Право на Січі ніяк не писалося, а

являло собою звід звичаєвих прав. Злочинці поставали перед комісією у складі кошового отамана, судді, писаря, асаула та полковника, у якого служив злочинець. На Запоріжжі застосовувався цілий спектр покарань. Найнижчий з них прив'язувався до гармати і використовувався у випадку, коли козаки не розраховувалися вчасно з боргами. До більш суворих покарань належало, наприклад, побиття на шибениці. За крадіжки суворо карали, злодіям часто відрізали пальці, руки чи вуха. За найтяжчі злочини передбачалася смертна кара. У цьому арсеналі у козаків були такі атракціони, як: поховання живцем, насадження на палю, насадження на гак чи стовп чи класичне повішення на шибениці. [124, С. 345 — 379]

Тож приблизно таким було життя в Запоріжжі. Це було важке і небезпечне життя, але водночас воно було сповнене маси задоволення. Козаки були хоробрими людьми, тому були чудовими воїнами, у чому часто переконувалися їхні вороги.

4.1 Військове мистецтво , побут та звичаї

У багатому і складному історичному минулому українського народу було таке неповторне, видатне і неординарне явище, як Запорозька Січ, перші згадки про яку датуються в історичних джерелах до середини XVI ст. Виникнення Січі було зумовлено низькою передумов та обставин, а також тісно пов'язане з політичною активністю як окремих видатних осіб, так і народу загалом.

Досить цікавими дослідженнями, в яких висвітлюються історичні передумови та підстав для виникнення запорозького козацтва, є дослідження В.Б. Антоновича, Д.І. Яворницького, М.С. Грушевського, О.М. Апанович, В.А. Смолія, Ю.А. Мицика, І.П. Крип'якевича, В.С. Кульчицького, В.І. Сергійчука, О.І. Регільмана, Б.Й. Тищика, а також інших вітчизняних і зарубіжних науковців. Проте навіть поява таких серйозних наукових робіт не змогла всесторонньо й остаточно розкрити історію створення запорозького козацтва.

Оповіді іноземних мандрівників та дипломатів, що були у XVI -XVIII ст. на Запоріжжі, містять в собі чимало досить цікавих фактів про побут козаків. Дійсно, іноземці часто записували у своїх щоденниках, листах, повідомленнях те, що проходило повз увагу козацьких літописців. Як вони зазначали, що для козака були звичними і його одяг, і його їжа, і його звичаї, він звертав увагу на щось небуденне, цікаве для нього — походи, битви тощо. Інша річ — іноземний мандрівник: для нього несподіваним та незвичним був весь побут козацтва, він відрізнявся від того, що був у Західній Європі, а отже, був вартий уваги та запису.^[74, с.236]

Напевно, само православ'я більшою мірою впливало на формування романтичної моделі лицарства, яким стало запорозьке козацтво.

Особливо яскраво виявлялось приязнь козаків до православ'я у боротьбі проти окатоличення та унійного руху. В умовах постійного воєнного стану, ризику своїм життям, релігія та церква були для козацтва землею обітованною, де можна було врівноважити й заспокоїти вируюче козацьке життя, а також підготуватися до самозречення та подвигу, що становили основну функцію запорозького способу існування. [68, С. 19]

Саме тому можна констатувати, що між православ'ям і козацтвом існував глибинний зв'язок, козацький устрій мав демократичний характер, і тому Запорозьку Січ безперечно обґрунтовано називати християнською козацькою республікою.

Козацька форма державного правління мала свої особливості. По-перше, вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі. Людей об'єднала не сила державної влади, а духовний зв'язок. По-друге, Запорозька Січ була дефектним варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери — могутнє військо та озброєння і примітивно простий економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури тощо). [74, С.398]

Отже, Запорозька Січ, набуваючи основні ознаки державності, все ж була лише своєрідною перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійним устроєм. Внутрішні прогріхи (домінування під тиском обставин воєнної та невиконання господарської, демографічної, культурної та інших державотворчих функцій) перехідної моделі та несприятливі зовнішні впливи так і не Дали змоги цьому зародку, ескізу української державності перерости в нову якість, але свій помітний яскравий

слід у процесі українського державотворення козацька держава, безумовно, залишила .^[60, С.144]

Повсякденною їжею козаків були саламаха (житнє квашене тісто, рідко зварене), куліш, галушки, каші, а також все те, що давав водний басейн Дніпра, степ та ліси. Це риба, м'ясо диких птахів та тварин, горіхи, ягоди, гриби тощо. Дякуючи торгівлі привозилися прянощі, цитрусові, різні делікатеси.

Побувавши на Січі, монах Лука Яценко (Зеленський) розповів у своїх записках цікаву і, видно з усього, характерну для запорізького життя історію про покарання курінними кухарями пекарів, які випікали поганий хліб. Пекарі вимушені були рятуватися втечею, а весь хліб задарма залишався кухарям.^[48, С.15]

Обмеженість і скромність козацького життя під час походів була добре відома сучасникам — і своїм, і іноземним. Павло Халєбський, наприклад, який супроводжував Антиохійського патріарха під час його подорожі по Україні в середині XVII ст., з захопленням відгукувався про скромність Богдана Хмельницького. Він не брав з собою у похід нічого з коштовного посуду, якого, за словами Павла Халєбського, у козаків було вдосталь. Щоправда, козакам були відомі і деякі делікатесні, маловідомі у тогочасній Європі страви і напої. Наприклад, той самий Павло Халєбський пише, що патріарх подарував Хмельницькому плоди фініків, абрикосів, рис і навіть каву, причому зазначає, що гетьман був любителем кави.^[34, С.17]

Досить постійні зустрічі з турками і татарами під час торгівлі, військових походів та перебування у полоні, призводили до того, що козаци досить рано, у порівнянні з іншими європейцями, познайомилися з багатьма стравами та напоями східної кухні, у тому числі і з кавою. Більше того, саме

український козак Юрій Кульчицький, уродженець того самого села на Львівщині, що й гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний — Кульчиці, заснував у 1684 р. першу кав'ярню у Відні. За рік до того він відзначився хоробрістю під час облоги турецьким військом цього міста, врятувавши його, як свідчили тогочасні історики, від вірної загибелі.^[21, с.223]

Як бачите, запорозьке козацтво, економічний, політичний, культурний вплив якого на всю історію України XVI - XVII ст. важко переоцінити, мало специфічну, досить високу і розвинуту культуру. Відповідно це діяння було започатковане на змісті глибоких традицій українського народу, усього східнослов'янського населення Київської Русі. Великий вплив на неї мали і культури сусідніх народів: зокрема татарської, потім литовської, польської, російської. У вмінні поєднати на підставі власної традиції впливи сусідніх культур і полягає своєрідність та живучість культурних надбань українського козацтва, які в свою чергу впливали на культуру сусідів.^[15, с.67]

Культура козацтва, яку можна сміло називати, переважала в Україні у XVI -XVIII ст., яка мала великий вплив на формування самосвідомості українського народу. Та й сама назва «Україна» пов'язана саме з запорозьким козацтвом — таку назву мала їхня земля на відміну від Галичини, Поділля, Волині, Київщини. У XIX ст. ця назва закріпилася на всіх українських територіях. Ставши предметом захоплення, оспівування, ретельного вивчення на хвилі романтичного піднесення XIX ст. (варто нагадати хоча б такі імена шанувальників козацтва, як Байрон, Рилєєв, Пушкін, Меріме, Шевченко), запорозьке козацтво, його культура досить впевнено увійшла складовою частиною в культуру сучасного українського народу.^[9, с.297]

Один з найбільш ранніх козацьких портретів — це малюнок кінця XVI ст. козацького провідника Івана Підкови, страченого польським урядом за вимогою Туреччини. Підкову описували як людину з довгими вусами, з оселедцем на голові та з сережкою у вусі. Всі ці риси зовнішнього вигляду козацького ватажка присутні також на іншому малюнку — зображенні козака Гаврили Голубка, теж зробленому у XVI ст. Зовсім не схожий на них вигляд мав, якщо судити з малюнка 1622 р., гетьман Запорізького Війська Петро Конашевич-Сагайдачний. Його зображено верхи на коні у шапці та з довгою бородою.

Добре відомі зображення гетьмана України Богдана Хмельницького, зроблені з гравюри голландського митця Вільгельма Гондіуса, а також різні за своєю якістю та призначенням портрети сподвижників Богдана Хмельницького — Михайла (Станіслава) Кричевського та Максима Кривоноса. Галерея портретів гетьманів другої половини XVII ст. збереглася в уже згаданому вище літописі Самійла Величка.

Зображення простих козаків вчені знаходять на картах французького інженера Боплана, гравюрі В. Гондіуса для книжки Йоахіма Пасторія про події 1648-1651 рр. на Україні, на малюнках та портретах XVIII ст. В музеях України збереглися залишки одягу, який носили козаки. Чимало цінних матеріалів дають також археологічні розкопки. Так, під час археологічних розкопок, які провадить доктор історичних наук Ігор Кирилович Свешніков на місці Берестецької битви 1651 р., були знайдені козацькі чоботи, зброя, предмети побуту [8, с. 78-79].

Отже, розглянемо більш детально військову майстерність козаків. Козаки завжди були хорошими кавалеристами. Невірно вважати, що вони не славилися верховою їздою, адже кінні порядки використовувалися піхотою

та артилерією. Незважаючи на те, що вони часто з'являлися на бойових ставах і сягають першої половини 16 століття, вони рідко були унікальними. Але це не означає, що запоріжці не вміли їздити верхи. Пересічний козак сидів у сідлі краще, ніж сучасний реконструктор, адже в XVII столітті люди народжувалися, жили і вмирили разом із кіньми – своїми найвірнішими супутниками.^[123, с. 178 — 179]

Проте Запорозька Січ не змогла і не мала можливості сформувати дорогі й важкі в утриманні кінні хоругви, які стали б ударною силою її війська. Усі їхні походи здійснювалися на конях, бо лише завдяки їм запоріжці могли здійснювати несподівані напади, захоплювати здобич, а також табуни витривалих татарських коней. Часто кінноту підтримувала піхота, яка пересувалася на жайворонках. Наприклад, у 1556 році Дмитро Вишневецький атакував Очакув, керуючи кавалерійським загоном від 300 до 600 коней і флотилією з 18 жайворонків.

Перші хуторські козаки, які воювали проти татар і турків і оселилися в Україні на початку XVI ст., воювали пішки, використовуючи укріплення та місцеві перешкоди, а пізніше — обози, але пересувалися переважно верхи. Мацей Франц теж помиляється, коли пише, що в початковий період козацького війська мати коня не було обов'язковим. Без неї важко уявити життя диких, небезпечних степів України.^[78, с. 34 — 37] Наприклад, у документі старости Бернарда Претфіка про оцінку втрат турецьких мешканців Очакова від нападу козаків у 1543 році свідчить, що 58 міщан мали 98 коней – як турецьких, так і волоських. Численні джерела свідчать, що вже в першій половині XVI століття в Україні на службі старост діяли сильні й швидкі сили кінного козацтва.

Так само в 1609 році, коли в Лівонії поновилася війна зі шведами, з'явилися невеликі загони козацької кінноти, які здійснювали розвідку. Так само їх використав відомий загонянин Стефан Хмелецький, який, очікуючи на початку 1630 р. татарської навали, просив реєстрових козаків вислати для нападу на татар щонайменше 1000 коней і дав їм квартиру в Йозувці біля Пониззя. ^[69, с. 23 -24] Іноді польські воєначальники також організовували великі групи запоріжців, щоб знищити територію ворога. Так було під час облоги Москви 1618 року, кінні полки козаків Сагайдачного були вислані аж до Коломни, щоб їхня діяльність справила належне враження на московську делегацію, яка веде переговори про перемир'я поблизу столиці.

Великі козацькі набіги також намагалися відтягнути коронні війська від табору. Коли наступний козацький старшина Гуня відійшов з табором до гирла Стариці, він посилав облави чисельністю до тисячі і більше кінних козаків, які мали відволікати від табору коронне військо. ^[101, с. 98 -99]

Іншим завданням, яке часто доручали козацькій кінноті, була сторожова служба. У першій половині XVII століття численні козацькі сторожі виконували обов'язки степової варти і в разі потреби сповіщали козацьку старшину, а також жителів України про напади татар. Можна з упевненістю сказати, що вони склалися з кінних козаків, оскільки в разі небезпеки вони повинні були швидко сповістити інших запорожців.

Вільгельм Боплан писав, що ці сторожі були розкидані в Диких Полях, зазвичай на відстані 2-3 миль одна від одної (тобто 3,6-5,8 км), і в разі потреби вони відходили, сповіщаючи всю Україну про наближення татар. Охорону таборів здійснювали також сотні кінних козаків. Коли козацькі табори рухалися, запорозька кіннота завжди оточувала табір ззовні. ^{[76, с. 18 —}

Варта була виставлена спереду, праворуч і ліворуч, а також у тилу, спостерігаючи за ворогом. Зазвичай вони розташовувалися на відстані 400–500 м від рухомого складу. Часто ця гвардія була сильною і налічувала від 150 до 400 вершників). Козацька кіннота теж нерідко виходила погуляти перед боєм. Зазвичай вони були спрямовані на розвідку сил противника, підриг його бойового духу, відволікання уваги від головних сил або перегрупування військ. [54, С. 19 — 20]

Іншим важливим завданням, яке виконувала козацька кіннота, була охорона таборів і взаємодія з піхотою для оборони табору. Так було під час оборони укріпленого табору під Хотином у 1621 р. козаки оборонялися від турків у таборі, а пішим запорожцям, що билися біля возів, допомагали кінні молодийки. , коли козацька піхота вела бій з турками, що наступали на табір, і за поданим сигналом з-за возів з'явилася козацька кіннота. [45, С. 97 -98]

Хоча ми маємо небагато джерел, що описують оборону козацького табору, легко можемо уявити, як це виглядало на практиці. Спочатку запорозька піхота стріляла з-за возів, наповнених кінським гноєм чи піском, потім вели бій рукопашну, а нарешті на ослабленого ворога напала кіннота. Рухомий склад повинен був мати заздалегідь підготовлені рейкові ворота, ймовірно, складатися з кількох вагонів, які переміщувалися за потреби.

Що стосується бою на Куруковському озері, то кавалерія не тільки ховалася в таборі. Часто вона буквально закривала вози власними грудьми. Це траплялося, наприклад, коли козаки тільки розбивали табір, розпрягали коней і зв'язували вози або коли копали укріплення навколо табору. Потім кавалерія захистила його від нападу, який, якби табір не було укріплено, міг мати трагічні наслідки. [111, С. 78 — 79] Така подія мала місце, наприклад, у 1625 році, коли козаки розбили укріплений табір на Куруківському озері.

Оскільки він ще не був укріплений, вони поставили кінноту перед табором, щоб захистити неготові укріплення від нападу військ Станіслава Конєцпольського. Проте гетьман випередив хитрість. Він послав в атаку власну кінноту, яка відтіснила запорожців у недобудований табір. Ще раніше, під час відступу від Цибульника до Куруківського озера, Жмайло залишив на одній із переправ 2000 кінноти, що мало затримати погоню коронного війська за козацьким військом і дати козакам час відійти й розбити табір.^[94, с. 143 — 144]

Перші сутички козацької кінноти з польською закінчилися для запоріжців трагічно. У 1594 році під час битви під Пиотеком козацька кіннота Криштофа Косинського була знищена хоругвами польської кавалерії. Єдиним винятком була сутичка під Острополем, коли Станіслав Жолкевський кинув 200 кіннотників перед трьома козацькими хоругвами (ймовірно, що склалися щонайменше з 300 коней). У битві зустрічі поляки легко взяли гору, і лише 12 низовців на швидких конях втекли до Любара.^[56, с. 98 — 99]

У 1649 році ситуація змінилася настільки, що запорізька кіннота часто співпрацювала з татарською кіннотою і разом могла досягти успіху. Однак, коли вона діяла на полі бою сама, вона не зрівнялася з польсько-литовською кавалерією. Тому не дивно, що в усіх битвах, у яких козаки воювали проти війська Речі Посполитої, вони в основному виступали лише як піхота.

Однак під час польсько-козацьких війн першої половини XVII століття траплялися дуже поодинокі ситуації, коли запорізька кіннота безпосередньо атакувала польську кінноту чи піхоту. Одним із небагатьох винятків є, наприклад, атака на позиції полку Денгофа під Арклеєм 22 квітня 1638 р.,

коли 300 кінних козаків атакували польські укріплення і після короткого бою врятувалися, втративши кількох людей. [78, С. 55]

Козацька кіннота часто брала участь у хитрощах і засідках, зазвичай організованих спільно з піхотою. Так було, наприклад, під Хоцимом у 1621 р. У ніч з 11 на 12 вересня Ходкевич запланував великий похід до табору ворога. Спочатку молоїки на конях, із шаблями в руках, мали йти, видаючи себе за турків, щоб непомітно підійти до ворожого табору, а потім вирізати охорону й увійти до табору на їхніх шиях. Відразу ж після цього мала наступати запорозька піхота. На жаль, поїздка не відбулася, бо йшов дощ і козаки боялися, щоб не промокли рушниці.

Іншу хитрість використали козаки у 1625 році, обороняючи табір біля Цибульника під час повстання Жмайли. Запоріжці вислали з табору 300 коней, а за ними піхота з рушницями повзала в траві. Козаки, очевидно, хотіли спровокувати польську кінноту на атаку, а потім розстріляти її з аркебуз. Однак Томаш Замойський помітив засідку і вислав кілька козацьких хоругв, які розгромили запоріжців. [67, С. 124 — 126]

Як можна оцінити значення і роль козацької кінноти? Здається, про слабкість цього формування свідчить той факт, що при підготовці козацького повстання в 1648 р. Богдан Хмельницький намагався отримати на допомогу чудову татарську кінноту. Незважаючи на це, кіннота була важливою складовою частиною Запорозького війська. Без нього запоріжці не змогли б здійснити стрімкі напади на орденів, здійснити далекі походи, швидко втекти від татарських військ.

Кіннота була абсолютно неефективною у боротьбі з кавалерією Речі Посполитої, але слід пам'ятати, що протягом усього XVII століття будь-якій європейській кінноті було важко протистояти польським гусарам у

відкритому полі без підтримки піхоти та артилерії. Проте це була добре навчена піхота, яка використовувала новітні досягнення техніки. У гуситів - рухомий склад і вогнепальна зброя, а у голландців - реформовані піші війська з високою вогневою міццю. Козаки спиралися на рухомий склад і вогневу міць за підтримки допоміжних кавалерійських частин. [96, с. 102-103]

4.2. Організація та побут запорозьких козаків

Наприкінці XVI століття господарство Запоріжжя значно збільшилось. Також підсилилась кількість зимовників, а також рибних та інших промислів. Пожвавлення господарської діяльності призвело до посилення нерівності серед козаків. Заможні козаки, що міцно пустили корені в своїх зимовниках і на промислах, широко використовували працю втікачів, які шукали на Запоріжжі порятунку.

Що стосується зовнішнього вигляду, то заможні козаки одягались в недешеві каптани або жупани з червоного і синього шовка чи сукна, що застібались до самого підборіддя, в сукняні кунтуші з відкритими рукавами, оздоблені золотим або срібним позументом і гудзиками, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперізувався довгим шовковим паском, що кілька разів обмотувався навколо стану. На голові носили сукняну шапку з довгим звислим верхом із китицею на кінці, пообшивану дорогим хутром, або смушкову шапку, сукняний верх якої був прикрашений золотим або срібним позументом. Взувались заможні козаки в червоні сап'янці, часто підбиті срібними підковами. Щоб домалювати вигляд запорозького козака, слід додати, що всі козаки голили, за звичаєм, бороду і голову, залишаючи довгі звислі вуса й оселедець, що спускався з маківки голови на лівий бік і часто намотувався на вухо [10, с. 69].

Зброя козаків складалася з самопалів (рушниць) різного калібру і виду, з кремневим замком, а також з пістолів, які застромлювали за черес . Що стосується холодної зброї , то вона була обов'язковою супутницею козака , яка увійшла в загальну назва і стала широковідомою, як козацька шабля. Вона прив'язувалась до череса з лівого боку двома вузькими пасками. Цю свою неодмінну зброю козаки ласкаво звали шаблею-сестрицею, ненькою рідненькою тощо. Поширені були також бойові ножі, запоясники (кинжали), келепи (рід бойового молота) або чекани, довгі списи з металевими наконечниками, ощепи (списи з гаками для стягування вершника з коня) та ін. Списи мали ще й інше призначення у запорожців — ними користувалися при переході через багно: в цьому випадку одні списи клали на землю в два ряди вздовж, а інші в кілька рядів поперек у вигляді ґрат; на таких ґратах робили примостку з того, що було поблизу. Такими бойовими обладунками, як шолом, панцир, лати, що були поширені у війську того часу, козаки майже не користувалися. Порох і кулі запорожці носили у ладунках (шкіряна торбина) або в чересах (патронташ), які вішали навхрест через груди. [23, С. 34 - 37]

Головна влада на Запоріжжі належала військовій раді. Вона скликалась для вирішення найважливіших питань, зокрема про участь війська у війні, обсяг і характер повинностей, обрання кошової (військової) старшини. Право участі у раді мали всі без винятку козаки. Скликаючи козаків на раду, довбиші били у військові литаври.

Велике значення мала і старшинська рада, в якій, крім військової старшини, завжди брали участь курінні отамани і вельможні, краці, або старі козаки, тобто впливові козаки, частина з яких вже раніше виконували старшинські обов'язки. Траплялось й таке , що накази, схвалені на неофіційній раді, старшина проводила на військовій раді навіть тоді, коли

вони відверто суперечили інтересам основній масі козацтва. Накази на раді приймалися голосними вигуками присутніх. Коли пропозицію схвалювали, козаки підкидали вгору шапки. Спроби старшини нав'язати свою волю основній масі козацтва викликали обурення і навіть повстання. Тоді козаки скликали раду, де й вирішували свої справи, обираючи своїх старшин. З приводу обрання старшини священник С. Окоцький писав, що до козацької старшини приходили досить освічені люди, а не перший - ліпший .^[28, с. 34]

Козаки справно терпіли усі умови: голод і спрагу, спеку і холод. Вони могли тривалий час перебувати під водою, тримаючи у роті очеретину, тощо. Під час походів козаки споживали тільки сухарі і соломаху (вариво з борошна або пшона). Вживання спиртних напоїв під час походу вважалось неабияким злочином. Козаки відзначаються тверезістю під час походів і на війні, а коли знайдеться між ними в поході якийсь пияка, отаман одразу ж наказує викинути його в море ^[11, с. 94].

У постійній боротьбі з ворогами запорожці створили самобутнє військове мистецтво. Вони були витривалими піхотинцями, влучними стрільцями, моторними вершниками, вправними гармашами, сміливими мореплавцями. Запорожці, піхотинці переважно, відзначалися великою майстерністю при будівництві польових укріплень. Для цього вони, крім зброї, брали на війну, за словами Собеського, сокири, лопати, мотузки тощо. Звичайним укріпленням на війні були шанці з високими земляними валами. Коли умови не дозволяли копати шанців, козаки ставили табір з возів. ^[45, с.109]

У військовій справі запорожці були надзвичайно винахідливими, вдаючись до різних воєнних прийомів - хитрощів. Інсценувавши, наприклад, втечу з табору, вони чекали, поки ворог розаочне грабувати залишені ними пожитки, а тоді несподівано атакували ворога. Досить часто навколо табору

робили різні схованки, зокрема вовчі ями, на дно яких вкопували кілки з піднятими гострими кінцями догори.^[43, с.456]

Значний військовий досвід запорожців став для українців джерелом, з якого вони черпали високі зразки військової майстерності. Запорозькі козаки зробили цінний внесок не тільки у військову справу, а й в інші ділянки культури України. Ними створено видатні твори художнього слова, зокрема думи і пісні. Багато дум присвячено тяжкій долі невільників, що страждали на чужині. Ці твори виховували почуття ненависті до поневолювачів, зокрема до турецько-татарських завойовників, а також любов до своєї батьківщини і народу.

Таким чином, суспільно політичному устрою козаччини були притаманні значні риси демократизму. Демократизм цей виявлявся у визнанні рівних прав за всіма козаками на користування землею, при участі в радах, виборі старшини і т. д. Козацьке самоврядування принципово відрізнялося в цьому розумінні від тих порядків, які панували там, де політична влада цілком належала феодалам^[5, с. 108-109].

У постійній боротьбі з ворогами запорозьке козацтво створило самобутнє військове мистецтво, ставши на рівень кращих європейських армій. Його зброя складалася з самопалів (рушниць) різного калібру, пістолів, табель. Розповсюдженими були також луки зі стрілами, бойові ножі, келепи (рід бойового молота) або чекани, якими розбивали ворожі обладунки, довгі списи з металевими наконечниками, що, крім свого прямого призначення, використовували, якщо їх скласти у вигляді ґрат, при переході через багно, оцепи (списи з гаками для стягування вершника з коня), якірці та рогульки проти ворожої кінноти тощо.^[53, с.8-9]

На чолі війська була піхота, яку вважали найкращою в Європі. Домінуючим видом піхотного бойового устрою був так званий табір, коли у центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів, розташовувалося військо. Такий спосіб давав змогу швидко переходити від наступального бою до оборони і навпаки. Очевидці зазначали, що у такому таборі сотня козаків могла відбити цілу тисячу поляків і ще більше татар.

Козацька кіннота була не такою кількісною, як піхота, але і її дії відзначалися неймовірною майстерністю. Вона, в основному, наступала лавою та шикувалася напівколом, і атакувала не лише з фронту, а й з флангів, заходячи у тил ворога. Артилерія запорожців складалася з важких гармат для облоги й захисту, а також легких рухливих фальконетів. Січ мала також свій вітрильно - весловий флот з великих човнів-чайок або байдаків і, як свідчать окремі джерела, навіть своєрідні підводні човни. Широко використовувалася розвідка, різні засоби дезінформації ворога, фортифікаційні земляні роботи тощо. Складовими успіху запорізького козацтва у бою насамперед були особиста хоробрість, постійні заняття військовою справою, досконале знання місцевості, на якій вони чинили опір проти ворогів. Запорозька Січ була своєрідним лицарським орденом, що вимагав від своїх учасників особливої дисципліни і самопошвяти. [64, с.90]

Даючи характеристику запорожців, Г. Боплан, французький інженер та картограф, безпосередній свідок тодішніх подій в Україні, зазначав, що запорожці досить кмітливі і проникливі, дотепні і надзвичайно щедрі, не женуться за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Задля цього так часто бунтують та повстають проти шляхтичів, вбачаючи в них силу утиску їхньої свободи. Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в

битвах, відважні, сміливі, відчайдушні, які не бояться за своє життя, а з повною головою ідуть в бій. Вони високі на зріст, вправні, енергійні. Відзначаються міцним здоров'ям. Мало хто з козаків вмирає від якоїсь недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави і не доживає до старості. [68, С.8 - 22]

В усіх своїх справах запорозькі козаки керувалися не писаними законами, а стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом. Це пояснювалося порівняно коротким терміном існування Запорозької Січі, щоб виробити, систематизувати й викласти на папері закони, постійними воєнними діями, які не, сприяли законотворчості, та побоюванням козаків, що писані закони могли б змінити та обмежити їхні свободи. За козацьким правом, як вхід, так і вихід із Січі були вільними і перебування тут не обмежувалось якимось терміном. [124, 234-235]

Запорозьким козаком міг стати кожен, хто прибував на Січ, але за умови володінням українською мовою, сповіданням православ'я та семирічного військового навчання. Прийнятий до козацького товариства записувався до одного з 38 куренів і для того, щоб остаточно звільнитись від можливого переслідування за попередню діяльність, наприклад за втечу від пана, змінював своє прізвище на якесь нове прізвисько. Усі козаки вважалися рівними, мали однакові права і називали один одного побратимами, товаришами. При здобутті пошани до уваги брався не вік козака, а час його вступу до Січі: хто вступив раніше, мав перевагу перед тим, хто прибув пізніше, тому останній називав першого батьком, а перший останнього — сином, хоча батькові могло бути двадцять років, а синові, наприклад, сорок років. [67, С.76 - 77]

На Запоріжжі жорстоко каралися прояви будь-яких аморальних вчинків. Безпощадно вирубали на корню прояви злочинства, розбою, неповагу до жінки, конокрадство. Не було місця в козацькому товаристві зраді, боягузтву, підлості, шахрайству. Навіть кара смерті за вживання алкоголю під час походу, приведення жінки на Січ, не кажучи вже про тяжчі злочини, тут вважалася нормою (до речі, страти злочинців проводили самі злочинці). Найтяжчим покаранням для запорожця було вигнання його з ганьбою з січового товариства. Вірність козацькому звичаю, громаді цінувалася понад усе.

У Запорозькій Січі існував постійний цикл навчання лицарського, військового мистецтва. На Січ збиралися відважні юнаки з усієї України. При січовій церкві, як і при багатьох інших парафіяльних церквах вольностей війська запорізького, існувала школа, де навчалися від тридцяти до восьмидесяти школярів. У школі започатковували науки читання і писання, вивчення закону Божого, співу та багато іншому. Джерелом книжної богословської та світської мудрості став Києво-Могилянській колегіум, з яким підтримувалися безпосередньо тісні зв'язки. Постійна взаємодія існувала з українськими монастирями — осередками гуманітарних знань. Запорожці одночасно знали декілька мов, зокрема, окрім рідної, польську, турецьку, татарську, випускники колегіуму додавали до цього переліку грецьку й латину, звичай навчатися в університетах Західної Європи давав знання інших європейських мов та наук.^[124, С. 457 - 458]

Унікальним явищем, яке сформувалось на Запорозькій Січі й не мало аналогів у світовій історії, було кобзарство. Своїми піснями та думами, в яких оспівувалися герої визвольних змагань, лунали заклики до повстання, кобзарі підіймали народ на боротьбу проти іноземних загарбників,

соціального та національно - релігійного утиску. Вони пробуджували й розвивали українську національну свідомість.^[79, С. 90 - 92]

Роблячи висновки можна сказати про те, що в Запорозькій Січі, як і в козацтві загалом, найяскравіше віддзеркалилося прагнення українського народу до свободи і незалежного державного життя, що зробило Січ головним нащадком загальнонаціональних інтересів. Всупереч вже встановленими політичним кордонам Запорізька Січ завжди прагнула поширити свій державний суверенітет на інші українські землі, визволити землі з-під влади шляхти та встановити свої козацькі устрої. В Україні не було практично жодної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Запорозької Січі. Вона матеріально підтримувала діяльність братств та навчальних закладів, опікувалася православною вірою, фінансувала просвітницьку роботу православних церков і монастирів тощо. Запорозьке козацтво на своїх землях ліквідувало кріпосницькі устрої, вводячи прогресивніші буржуазні відносини, поступово сформувало демократичні інститути, які з часом як основи національної державності утвердилися.^[80, С.45 — 46]

Основним видом холодної зброї козаків була, як ми вже згадували, шабля. Запоріжці використовували турецькі, татарські, польські, перські та московські шаблі, а можливо, й зброю власного виготовлення. Українські історики вважають, що найбільше серед них були шаблі польсько-угорського типу, які використовувалися в Речі Посполитій у XVI — першій половині XVII ст. Ці шаблі з'явилися в Речі Посполитій орієнтовно в середині XVI ст., але переважно за часів правління Стефана Баторія. Значно рідше козаки користувалися гусарськими шаблями, які почали з'являтися на початку XVII ст.. Більшість холодної зброї запоріжців походила, ймовірно, з розбійництва, оскільки місцеве виробництво в Україні було досить бідним . Крім того, у 17

столітті хороша шабля була надто дорогою для більшості молодців. [46, С. 124 — 127]

Український історик Іван Стороженко вважає, що козаки чудово володіли холодною зброєю. Вони не тільки знали всі порізи та покриття, але й могли битися з вершником пішки. Це можливо, хоча жодних джерел і згадок про перемоги окремих козаків у сутичках з коронним військом немає. Проте запоріжці ще воювали з татарами, і вже маємо про них джерела, які доводять, що вони досконало знали шабельний бій і коронним воякам було важко їх перемогти.

Окрім шабель козаки часто використовували льодоруби та надзяки, а іноді й берди. Це була зброя, поширена в Речі Посполитій. Ними користувалася не тільки знать, а й національні воїни-кінноти. Козаки були споряджені льодорубами та сокирами, завдяки яким могли швидко готувати дерев'яні та земляні польові укріплення. Не кожен міг дозволити собі шаблі. Найбідніші запоріжці та селяни використовували замість них кістони, а також бойові коси, закріплені вертикально на стовпах. Коси, знайдені археологами на полі Берестецької битви, мали леза довжиною близько 80 см і шириною біля основи 6 см. Чимало козаків також використовували бойові ціпа та іншу саморобну зброю. [87, С. 16 — 19]

Іншим дуже поширеним видом холодної зброї в першій половині XVII століття були списки, які в польських джерелах часто називають рогатином. Вони мали 3-4 м завдовжки і зазвичай закінчувалися лезами довжиною 27-60 см. Це була дуже небезпечна зброя в руках козаків. Згадується, наприклад, у щоденниках, що описують оборону укріпленого табору під Хотиним у 1621 році.

У боротьбі вони застосовували коси та рогатини, чим викликали справжню бійню в лавах ворога. Досягнення включали, серед іншого: 80 верблюдів. Як бачимо, козацька піхота використовувала в бою не лише вогнепальну зброю та шаблі, а й інші, часто підручні, види зброї.

Це було пов'язано насамперед з тим, що в першій половині XVII століття не існувало постійної єдиної козацької військової організації. Найкращою зброєю, тобто шаблями, рушницями та кіньми, мабуть, володіли запорозька старшина, молайці з запорозького братства, які постійно проживали на Січі, а також реєстрові козаки, які служили в платі Речі Посполитій. [115, С. 123 -127]

Міські козаки, звичайно, були добре озброєні. Проте багато запоріжців, які приходили з України або формували зграї втікачів, які підтримували козацькі повстання, мали списки, коси, ціпа, а часто лише сокири та кастети. Бойова цінність цих іррегулярних формувань була значно нижчою, ніж добірних полків, сформованих на Січі. Проте під час повстання Хмельницького відсоток таких підрозділів значно зріс і зрештою призвело до зниження загальної боєздатності козацького війська. [98, С. 19 — 39]

Основними видами вогнепальної зброї піхоти були сірники, аркебузи, іноді напівмушкети або мисливські рушниці. Козаки чудово стріляли, швидко заряджали зброю і часто дивували оточуючих своєю влучністю. Альберт Виміна стверджує, наприклад, що вони могли гасити свічки, стріляючи з рушниць. [49, С. 7 — 9]

Протягом усього періоду існування козацтва, як і в інших європейських військах, не існувало єдиного, строго визначеного зразка вогнепальної зброї. Піхота віддавала перевагу довгоствольній вогнепальній зброї, тобто

аркебузам, рушницям, крестовинам, а не пістолетам, пістолетам, бандолітам чи напівгакам.

Результати археологічних досліджень поля Берестецької битви, в результаті яких виявлено багато козацької зброї, свідчать, що запоріжці віддавали перевагу насамперед середній та легкій довгоствольній зброї. Тому відмовилися як від пістолетів, так і від найважчих мушкетів, які вимагали форкетів, тобто опор, що підтримували ствол під час пострілу. [84, с. 69 — 73]

Історики часто повідомляють, що в XVII столітті запоріжці використовували мушкети різних типів. Це не зовсім точно, тому що в зброєзнавстві мушкетами прийнято називати перш за все важкі піхотні рушниці, калібром від 18 до 22 мм і загальною вагою зброї, що досягає 10 кг, сконструйовані іспанськими зброярами близько 1520 року і вдосконалені в кінці 16 і в 17 ст.

Мушкети зазвичай оснащувалися сірниковими замками, і до середини 17 століття для більшості з них була потрібна вилка (вилка), тобто опора для підтримки ствола під час пострілу, оскільки вона була занадто важкою, щоб тримати її в руці. Між тим під Берестечком майже не знайдено подібної зброї, а в історичних джерелах немає згадок про використання козаками форкетів. [80, с. 96 — 98]

Найдовша зброя, знайдена під Берестечком українським археологом Ігорем Свешніковим, має значно коротші стволи та менші калібри, ніж мушкети XVII століття, які використовувалися, наприклад, у польській піхоті іноземного походження. Найважча вогнепальна зброя з Берестечка має калібр 18 мм і довжину 95 см, тому це зброя, яку можна віднести лише до напівмушкета (легкого мушкета з укороченим стволом). [78, с. 97 — 99]

З такого напівмушкета можна було стріляти без вилки. Ця зброя була оснащена колісним замком. Ще один важкий козацький напівмушкет — це зброя калібру 16 мм і довжиною ствола 110 см, яку також можна віднести до найважчих видів зброї козаків. Інші види вогнепальної зброї, знайдені на полі Берестека, включають переважно рушниці, аркебузи та мисливські рушниці. Оскільки вони були знайдені у великій кількості, а цей вид зброї найчастіше зустрічається на картинах і гравюрах із зображенням запорозьких козаків, то можна вважати, що аркебузи та рушниці були найпоширенішим видом вогнепальної зброї у козаків.

Найбільші з них належали до категорії напівмушкетів, оскільки їх калібр становив 16–17 мм. Загалом, враховуючи калібр куль, знайдених під час розкопок, можна зробити висновок, що козаки використовували вогнепальну зброю калібру від 7 до 18 мм. [109, с. 234 — 240]

У козацькому озброєнні переважали легші рушниці, калібр яких зазвичай становив від 11,5 до 16 мм, довжина стволів — до 128 см. Поблизу Берестечка, наприклад, знайдено аркебузи довжиною 96 см і калібром 10 мм, а також аркебузу калібром 12 мм і ствол довжиною 1 м105. Усі ці рушниці були гладкоствольними і оснащені колісними або кремінними затворами. Варто зазначити, що деякі аркебузи також мали краватки-метелики.

Іншою категорією козацької вогнепальної зброї були різні мисливські рушниці. Під час розкопок Ігор Свешніков знайшов кілька зразків зброї цього типу, наприклад, рушницю з гладким стволом довжиною до 108 см і калібром не більше 10 мм. [58, с. 19 — 22]

Як бачимо, запорозька піхота використовувала під час бою дуже різні види вогнепальної зброї. Проте привертає увагу велика кількість легких аркебуз і мисливських рушниць. Повна відсутність найважчих мушкетів, які

вимагали спирання ствола на вилку під час пострілу, свідчить про те, що козаки надавали великого значення свободі пересування та легкості своєї піхоти, якій часто доводилося використовувати укріплення з возів чи земляних укріплень, влаштовувати засідки чи вести вогонь на складній місцевості.

У бою більше уваги приділялося індивідуальній стрілецькій майстерності запоріжців, ніж загальній вогневій потужності піхоти. Важливіше було влучно вразити противника, одним пострілом збити коня або встромити кулю в щілину броні, ніж вдарити потужним, але невлучним залпом або атакувати вогнем під час контрмаршу - як це робилося в перших половини XVII століття шведським, іспанським, імперським і, звісно польським – зарубіжним автором. [52, с. 5 – 16]

Усе це ставить запорозьку піхоту дуже близько до польсько-угорської піхоти рубежу XVI-XVII століть і свідчить про те, що вона мала стрілецький характер, а під час сутичок великий наголос робився на самостійній вогневій боротьбі окремих козаків, скоріше, ніж на спільних навчаннях і маневрах. До речі, спосіб боротьби з вогнем у козаків зовсім інший, ніж показаний Єжи Гофманом у фільмі «Вогнем і мечем», де запоріжці захищаються від нападів гусар строями піхотинців-пікіністів, озброєних рушницями та списами. [60, с. 140 – 142]

Козаки майже не користувалися гарматами. Під час розкопок у Берестецькому знайшли 11 напівмушкетів, аркебузи та мисливські рушниці, але залишки лише одного пістоля, який, ймовірно, походить не з часів Берестецької битви. Як бачимо, козаки не бажали обтяжувати себе додатковою зброєю, яка мала малу дальність, була неточною і могла лише стати перешкодою під час швидкого відступу чи зміни позиції.

У першій половині XVII століття використовували в армії напівгаки важили так багато, що навіть один такий пістолет важко було носити на поясі, тому їх зазвичай клали в кобури поряд з сідлом.^[70, с. 39 — 40]

Німецькі дуги - важкі колісні гармати, зазвичай важили від 1,5 до 2 кг кожна. Тому важко уявити запорожця, який би додатково обтяжував себе вагою, приблизно еквівалентною гусарським обладункам (8 кг). Звісно, не можна виключати, що запорозька кіннота використовувала більше гармат, ніж піхота – але це стосувалося реєстрових козаків, які отримували платню від Речі Посполитої, мали численні привілеї та брали участь в обороні України від татар. Запорозька старшина, безумовно, також користувалася рушницями.^[73, с. 82]

У середині XVII століття більшість вогнепальної зброї козаків була оснащена колісними або кремінними замками. Ймовірно, хоча цю тезу важко довести через відсутність джерельних матеріалів, у XVI столітті більшість вогнепальної зброї, яка була оснащена коліщатними замками.

На Запоріжжі крем'яні замки з'явилися, ймовірно, на початку XVII ст., можливо, це сталося в 1610–1620 рр., коли удосконалений кременевий замок, сконструйований у Франції Маріном де Буржуа, почав набувати популярності в Європі і швидко використовувався в пістолетах і аркебузах, а також мисливська зброя.^[82, с.22 — 23]

Однак широке використання цього типу замків у козацькій зброї може призвести до надто поспішного висновку про те, що козаки використовували найдосконаліше технічне рішення, яке було в XVII ст.. Насправді в той час поряд існували різні типи вогнепальної зброї. Загальноприйнято вважати, що зброю із сірниковими замками використовувала піхота, з колісними замками — кавалерія, а кремінні замки встановлювали переважно в мисливській зброї та в приватних частинах.

Це було тому, що крем'яний замок був простішим у виготовленні, але більш ненадійним, ніж традиційний сірниковий замок. Це вимагало постійного утримання зброї в чистоті, чого було важко досягти під час війни. Тому професійні військові вибирали зброю з більш громіздким, але надійним і дешевим сірниковим замком. [89, с. 101 - 104]

4.3. Сусідство з татарами

Каталізатором створення козацтва стало, звичайно, Кримське ханство, яке було головним противником степових авантюристів. Після розпаду Золотої Орди в першій половині XV століття почали формуватися державні організми, що склалися з колишніх ханських намісників. У 1428-1430 рр. таким чином здобув незалежність хаджі Герей, перший правитель Кримського ханства.

Спочатку кримські татари співпрацювали з Великим князівством Литовським проти залишків Золотої Орди. Далі, правда, Литва все менше підтримувала хана, поки він не звернувся до Москви. Перші страшні татарські набіги на руські землі відносяться до 1470-х років. У 1474 році татари спустошили Галицьку Русь і Поділля, а в 1482 році пограбували Київ. Тим часом Гераї стали васалами Османської імперії, а навали Русі стали приводом для того, щоб забирати людей у ясир і продавати їх у Стамбул та інші турецькі міста.

На межі 15-16 століть так званої «спільної оборони», тобто постійного, державного війська, спрямованого на боротьбу з татарами. Проте це не вберегло Україну від татарських набігів. У цій ситуації козаки почали

самоорганізовуватися проти них, з часом стаючи майстрами партизанської війни та морського судноплавства.

Як бачимо, створення козацтва було тривалим процесом і без жодних рамок, у які його можна було б поставити. Як зазначалося, козацька земля створювалася біполярно. Важливу роль відіграла й російська колонізаційна кампанія заселення незаселених українських теренів. Хто не хотів служити на магнатських господарствах, тікав «за край» і провадив там життя мисливців, рибалок чи пасічників.

Були також «Гродові козаки», які весною ходили на Запоріжжя, а взимку поверталися жити в міста. Їх можна ототожнити з худобою, описаною вище. Проте городових козаків не слід ототожнювати з міщанами. Загалом козаки не належали до жодної соціальної верстви. Лише згодом їх очолили шляхтичі, а козацькій старшині дозволили користуватися своїми гербами. Козаки були ремісниками, мисливцями та воїнами, але не належали до жодного соціального стану.

Контакт з агресивними татарами змусив козаків організувати військове братство. На самому початку, всупереч видимості, козаків очолювали не звичайні воєначальники, а українські старости, які мешкали на кордоні Дзких Палів. У початковий період серед козаків легко можна було помітити імена прикордонних магнатів, таких як Лянцкоронські та Рожинські.

Говорячи про Пшецлава Лянцкоронського, який мав стати першим козацьким гетьманом. Лянцкоронський був не будь-яким іншим воєначальником на кордоні, а одним із найдосвіченіших лицарів на службі короля Сигізмунда Старого та героєм війни з Тевтонським орденом, у якій він мав сміливо командувати прапором стрілецької кінноти. [57, с. 234 — 238]

23 жовтня 1520 р. Сигізмунд Старий на знак визнання мужності Лянцкоронського дозволив йому купити Хмельницьке староство, яке

складалося з міста та 8 сіл. Оборона України від татарських набігів була зумовлена нестачею державного війська, яке називалося Народною обороною. Проте більшу участь у боротьбі з Ордою мали саме прикордонні старости. Лянцкоронський, купивши хмельницького старосту, одразу ж об'єднався з іншим старостою – Остафієм Дашкевичем, який резидував у Черкасах і Каневі. Обидва ці магнати почали користуватися послугами запоріжців. У 1528 році Лянцкоронський і Дашкевич зібрали під своє крило всіх неспокійних духів, що велися в той час на Дніпрі, і спустошили очаківські околиці, забравши при цьому величезну здобич.

Чадські козаки проти татарських військ були настільки обтяжливими для останніх, що в 1531 р. очаківський паша Ібрахм скаржився в листі до Сигізмунда Старого. В історичних документах зазначалось, що від Королівства Польського, повідомляю королю Сигізмунду, що в цей час Петро, воєвода з Валахії, прислав до нас своїх людей, і повідомляє, що з вашого боку розпусники чинили в деяких місцях на Валахії шкоди, відбираючи стада в бідних людей. і завдавши великої шкоди, з усім, що вони неушкодженими втекли до вашої країни. ^[129, с.8]

Коли Лянцкоронський помер у 1531 році, Дашкевич успішно продовжив їх спільну роботу. Про самого Дашкевича писали, що він був напівдиким і жорстоким чоловіком. Сам він одягався по-татарськи, але вмів викликати повагу і повагу серед підлеглих. Іншим лицарем-прикордонником, який відзначився в боротьбі з татарами, був Бернارد Претвич, який діяв на Поділлі. За переказами, Претвич провів 70 битв з татарами і в усіх переміг. У 1541 р. разом із козаками напав на Очаків, який спустошив.

4.4. Дмитро Вишневецький-Байда

Але не згадані вище старости були творцями першої в історії Запорізької Січі, адже її створив Дмитро Вишневецький, відомий серед козаків як Байда. Вишневецькі походили з давнього волинського роду Зигмунта Корибутовича. Сам Байда пішов проти татар разом із Претвичем, який високо цінував мужність і браводу князя. На жаль, Вишневецький вступив у конфлікт із королем Сигізмундом Августом, який докоряв йому за свавільні напади на татар і ігнорував його при розподілі вакансій.

Яцек Комуда бачить у цьому мотивацію для втечі Байди та капітуляції перед султаном. Вишневецький пробув у Туреччині 3 роки і завоював довіру Сулеймана Пишного та татарського хана. Польська влада, стурбована свавіллям Вишневецького, повернула його до Корони завдяки рекомендації польного гетьмана Миколая Сенявського. ^[130, с.77]

Водночас прикордонні магнати хотіли використати козаків для створення прикордонної оборони проти татар, тому король дав дозвіл Вишневецькому заснувати фортецю на острові Мала Хортиця на Запоріжжі. Так Дмитро Вишневецький заснував першу Запорізьку Січ. Байда замість того, щоб обмежитися охороною кордону, постійно створював проблеми, організовуючи нелегальні походи проти татар. Під час одного з них на

Матиськах сталася катастрофа і Вишневецький потрапив у полон, але не втік. Щоб врятувати Баджду від смерті, султан, як повідомляється, запропонував йому прийняти іслам і одружитися з дочкою. Турки вбили Вишневецького мучною смертю, повісивши його на гаках за ребра. За однією з легенд, повішений Байда мав вразити турків своїм луком. Образ Дмитра Вишневецького зберігся в численних козацьких думках.

Отже, першу козацьку Січ заснував у 1553 році князь Дмитро Вишневецький на найбільшому дніпровському острові Хортиці (майже 13 км завдовжки та майже 3 км завширшки). Він був невеликий і не мав гарної архітектури, але його було важко здобути, тим паче, що його захищали 14-метрові вали, а також вода та непрохідні болота та дніпровські ставки[6]. Імовірно ще в 1550 р., коли він обійняв посаду канівського і черкаського старости, він збудував дерев'яний замок на Хортиці, який незабаром став відправною точкою для розбійницьких козацьких походів на Крим^[131, с. 77]

Другий похід, здійснений у жовтні 1556 р., завершився захопленням і пограбуванням (у тому числі на Хортицю було вивезено 20 гармат) фортеці Аслан-Кермен, розташованої в гирлі Дніпра. У відповідь у січні 1557 року хан Девлет Герей 24 дні безуспішно тримав у облозі фортецю на Хортиці, гарнізон якої становив 1500 захисників. Чергова спроба захоплення фортеці, здійснена ханом влітку або на початку осені 1557 р., увінчалася успіхом завдяки блокаді, через яку козаки, позбавлені припасів, покинули свій штаб і втекли до Черкас^[132, 88]. Ханські війська зрівняли січ із землею. Сам полководець Дмитро Вишневецький сховався в Москві і став на службу до царя.

Дмитро Вишневецький, який тимчасово перебував на царській службі, у 1560 р. керував військом, яке воювало в околицях Тамані та Каффи з

завданням здобути Азов, який блокував вихід Москви до Чорного моря і тримав у покорі численні татарські орди, залежні від султана. . Навколо міста були болота, порослі очеретом, які руйнувалися під вагою людей^[133, с.115]. Експедиція завершилася розгромом 250 воїнів під Азовом. Після того, як ситуація заспокоїлася, очі царя знову звернулися до Литви та Польщі^[134 .с. 57 - 58]. У цій ситуації загроза конфлікту між Річчю Посполитою та Москвою, яка відновилась у 1561 р., змусила Дмитра Вишневецького втекти з царського двору. За свою недовгу, але самовіддану і вірну службу Дмитро отримав від царя місто Белєв і прилеглі до нього області величезну суму .

4.4 Фізична та психологічна підготовка воїнів у Запорозькій Січі

Усе своє історичне життя запорозькі козаки ґрунтували із боротьби з поляками, турками і відповідно татарами. Таке воєнне положення зробило з запорожців досить досвідчених воїнів у військовій майстерності, що поширювалась далеко за межами України. У багатьох людей і народів Запорозька Січ асоціювалась із шкалою лицарства, мужності і відваги. Право називатись запорозьким козаком вважалося найпочеснішою відзнакою не тільки серед українців. Запорожці настільки прославилися своєю мужністю і військовою майстерністю, що вищі російські офіцери вважали за честь записатись до їхніх куренів, ставати їх почесними членами і отримати атестат на звання курінного товарища. [51, С.130-131]

Слава запорозького війська була така велика, що багато істориків порівнювали козаків з найсильнішими і наймужнішими народами світу. Бернارد Коннф у своїй "Історії Польщі в особистих листах до знатних осіб" наголошує на витривалість, хоробрість й військову винахідливість козаків, порівнюючи їх з іспанськими мегалітами або ж із шотландськими горцями. [54, С.97 - 98]

Француз Н. де Бартеон дає точну характеристику запорозьких козаків, називаючи їх і порівнюючи з людьми, які вирости в труді, як скіфи, загартовані всілякими злигоднями, як гуни, здатні до війни, як готи, засмагли на сонці, як індійці, і жорстокі, як сармати. Вони були як леви в переслідуванні ворога, схожі на турків у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою. Увесь цей набір порівнянь та епітетів у бік козаків Бартеона вказує на те, що його темпераментне захоплення козаками, яких він щедро наділяє найвищими й найміцнішими військовими якостями, притаманними різним народам. [59, с.29]

Західні автори XVII ст. і особливо XVIII ст. любили порівнювати Запорозьку Січ з уславленими містами-державами античності та лицарськими орденами середньовіччя. Так Й. Х. Енгель опублікував в 1790 році латиномовну магістерську дисертацію, де порівнював запорожців з римлянами. Посол Венецької республіки Альберт Віміні, що був в Україні в 1650 році, порівнює козаків із спартанцями. Шеррер у книзі "Анали Малоросії", що вийшла в 1788 році, порівнює козацьку республіку з республіками Спарти й Риму. Та разом з тим, Шеррар знаходить і історичну відмінність між козацькою республікою і республіками античності. Ця відмінність була як у вихованні, тоді як спартанці були при звичаєні до війни, як римляни, громадяни козацької республіки, однак, ніколи не прагнули до завойовування чужих земель, а лише до захисту своїх, і з чим вони ніколи не могли змиритися, так це з неволею. [66, с. 78]

Як зазначає Старопольський, всі вони походять з малих земель, зібрані з сіл та містечок, не маючи ніякої освіти, але, незважаючи на це, мають у своїх таборах дисципліну стародавніх римлян, а воєнною мужністю та досвідом не поступаються жодній нації у світі.

Виходячи з цього можна зробити висновок, що запорожці створили досить ефективні спеціальні фізичні і психофізичні вправи, спрямовані на самопізнання, саморозвиток, тілесне, психофізичне та моральне вдосконалення воїна. Ця система, спираючись на ствердження сучасників, була одна з найкращих у світі. Вже цитований С. Старопольський зауважує, що якби до них долучити відібрану молодь з цілого королівства й дати їм воєнну науку під пильним керівництвом, то жодний християнський монарх у цілому світі не мав би у своєму королівстві сили, рівної польському королеві. Таким чином, Запорозька Січ була не просто місцем життя козаків, це була школа суворої та дисциплінованою підготовкою воїнів. [63, С. 49]

Про те, що Січ була своєрідною школою лицарства і мужності, яку проходило багато українців, пише Проспер Меріме. Що на Січ приходили вчитися воєнному ремеслу, бути вправним у морських походах, спробувати свою міць в якомусь поході. Більшість українців у молоді роки воювали в рядах запорозького війська. На велику популярність козацької науки вказує і те, що багато бездоганних, але небагатих молодиків з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоб привчитися до лицарського діла, бо між ними можна добре навчитись військовому порядку й майстерності. [73, С. 84]

Таким чином, факт існування на Січі суворого виховання молодих воїнів не викликає ніякого сумніву і є незаперечним фактом. Детальне вивчення і аналіз історичних матеріалів, наукових праць відносно Запорозької Січі дозволяє описати основні елементи фізичної культури запорожців. [69, С. 5-6]

Перебуваючи у стані безперервних війн, Запорозька Січ відчувала необхідність постійного поповнення своїх лав. У зв'язку з цим в Січі були розроблені певні критерії відбору молоді. За словами дослідника Д. І. Яворницького, що кожному з козаків, ким би вік не був, звідки й коли б не

прийшов на Запоріжжя, доступ на Січ був вільний за таких п'яти умов, а саме: бути вільною і неодруженою людиною, розмовляти українською мовою, присягнути на вірність російському цареві, сповідати православну віру і пройти певне підготовче навчання. [5, С.81 — 82]

Одним із провідних факторів виховання здорової особистості, зокрема воїна — захисника, був український бойовий гопак. Бойовий Гопак - це найдавніший європейський мистецький шлях, сумісний із запорізькими козаками під час битв, відновлений майстром бойових мистецтв Володимиром Пілатом. Це комплексна система освіти, яка надає великого значення не тільки фізичному, а й інтелектуальному та духовному розвитку.

Далекосхідні бойові мистецтва базуються на філософії азійських релігій і спираються на місцеву культуру. Гопак же базується на європейсько-слов'янській культурі. Для Гопака також характерні дуже різноманітні елементи техніки, зокрема: є унікальна техніка виконання в присіданні, якої немає в жодному іншому єдиноборстві.

Заняття гопаком складаються з навчання та уроків. Наприкінці занять півгодини відводиться на матеріал уроку, під час якого учням прищеплюються принципи моральної поведінки, поваги до старших, взаємопідтримки та багато інших норм, що сприяють їх розвитку.

Техніка Бойового Гопака включає удари руками, ногами в стрибку, в присіді, різноманітні кроки, підбивання, підмахи, кругові та прямі, бій у присіді та напівприсіді. На вищих рівнях прогресу також використовується техніка першого поверху. У Гопакі також можна розвивати навички володіння холодною зброєю, такою як: шабля, меч, булава, коса, бойовий ціп, ніж.

Змагання з бойового гопака

У Бойовому Гопакі заплановані такі змагання:

- Однотан – індивідуальна композиція з демонстрацією прийомів Бойового Гопака під музичний супровід.
- Тан-Двобій - попередньо вивчена показова вправа, що складається з технічних елементів Бойового Гопака, які виконуються одночасно двома учасниками, які імітують бій. Також з музичним супроводом.
- Гра - різновид спарингу з обмеженим контактом. Основна мета гри – використання технічних елементів Бойового Гопака у поєдинку та вихід на бойову дистанцію та вихід з неї.
- Борнія - різновид двобою з дозволеним контактом. У Борні дозволена серійна робота на середніх і великих дистанціях.
- Герц - різновид повноконтактного двобою. У такому стилі заплановано декілька видів змагань, які відповідають правилам змагань, що відповідають сучасним міжнародним аналогам бойових систем.

Систематичне повсякденне тренування козаків призводило до загартовування тіла фізично і духовно, розвиваючи у воїна самоконтроль та врівноваженість.

Отже, що стосується етапів прийняття бійців у козацьке угруповування, то справжнім козаком міг стати лише той, хто проявив себе у військовому поході, показав свою військову зрілість і здатність переносити всі труднощі та складності військового життя. [34, С. 18 - 19]

Також у кожного козака був свій джура. Виходячи з походження цього слова, яке означало полонений, невільник, раб, можна зробити висновок, що це були не просто слуги при кошовому чи інших старшинах. А це люди, які чистили старшині зброю, їздили разом з ними в походи, вчилися у них військовій майстерності. Хто не підходив до такої важкої військової справи відповідно, того відсилали з Січі.

Вивчившись у досвідчених вояків військовій справі, джури, мали дочекатись коли настане їхнє повноліття для прийняття на службу, ставали найзавзятішими запорозькими козаками. Джури разом з іншими обов'язково вчилися в січових школах. При школах козаччини, що існувала при церкві Святої Покрови, навчались тільки хлопчики. Школа в своєму форматі мала два відділки: в одному вчилися ті юнаки, що готувалися на паламарів та дияконів – у цьому відділі було завжди біля тридцяти учнів. Крім того, був відділ молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацького старшини та інші діти. [47, С.264 - 265]

Учні в школі, під час свого навчання вдосконалювали своє читанням, навички у письмі, а також вчилися музичному мистецтву, основою якого був хоровий спів. Також майбутніх воїнів привчали до життя у суспільстві і манерам поведінки, а основним джерелом науки було вивчення оборонно-військовій справі. Це була основа наука для вивчення в козацьких школах юнаків. [123, С. 98 - 99]

Така система навчання та виховання давала той обсяг знань та вмінь, які потрібні були козакові-воїну, вона розвивала у дітей спритність, силу, витривалість та інші важливі якості, необхідні у сповненому небезпеки козацькому житті.

Що стосується козацького реєстру, то це був список козаків, зарахованих на службу до польського короля для оборони південно-східних кордонів проти татарських набігів. У 1572 році було створено перший загін реєстрових козаків, підпорядкованих Речі Посполитій. Спочатку він складався всього з 300 солдатів, які отримували за службу на кордоні 10 злотих платні на рік і певну кількість сукна. Командир цього загону, шляхтич Ян Бадовський, підпорядковувався лише командуванню великого коронного гетьмана. Решта козаків, не внесені до реєстру, повинні були

повернутися в дворянські стани і до них ставилися нарівні з селянами. Ця спроба розв'язати козацьку проблему не принесла результатів. Лише за короля Стефана Баторія Запоріжжя енергійно дбали. Він видав універсал старостам прикордоння, наказавши їм вигнати всіх козаків з Нижнього (понижзя Дніпра), а тих, хто чинив опір, покарати смертю. Також він заборонив продаж селітри, пороху, зброї та свинцю до Запоріжжя.

Тоді ж цар створив постійну реєстрову армію з 500 воїнів під командуванням Івана Оришовського. Їм підняли платню до 15 злотих, а також вони отримували сукно. Козакам надавалася власна судова влада, арсенал, артилерія, госпіталь, звільнялися від усіх податків. Таким чином було сформовано регулярне козацьке військо на службі Речі Посполитої.

5. Висновок

Однією з найцікавіших історичних таємниць, розгадати яку сьогодні майже неможливо через брак доказів, є становлення козацького руху, первісний елемент якого і найперше його формування на Пониззі досі залишається нерозгаданою таємницею. Жодне велике ім'я не сяє ранком цього дивного зібрання людей, і коли ми знаходимо їх на сторінках історії, вони вже стають тими, ким мали бути до кінця свого існування; імена перших польських гетьманів є ознакою контролю Польщі над козацтвом, а не його формуванням. Після початку XVI століття козацьке минуле було оповите туманом, незбагненим і таємничим. Багато хто намагався зазирнути в цікаві інституції козацтва, аж поки не знайшов таємниче слово, яке дає ясніше уявлення про початок об'єднання, але ані інституції, ані історія недостатньо розповідають нам про те, як упродовж тривалого часу формувалося це унікальне лицарство. час оборона, довгий час страх і тривога для Польщі в майбутньому.

Нікому й ніколи не вдавалося вийти за раніше неперетнутий кордон початку XVI століття, в якому на історичній арені з'явилося козацтво.

Козацтво як явище трактується по-різному, але однаково складно. Для одних козак – злодій, для інших – охоронець порядку. Як це часто буває в історії інших великих спільнот, запорізьке козацтво переживало різні періоди.

Турецьке слово «козак» означає наявність свободи. Та й багато інших слів запозичені у тюркських народів (кош, начальник, варта, село, майдана тощо). Тісно спілкуючись, у тому числі й у бойових діях, козаки запозичували не лише терміни, цінності, зброю та інше, а й частково культурні традиції.

Запорозьке козацтво спочатку відділилося від усіх народів, у тому числі й від російського. Нині справжнє потомствене козацтво вважає себе окремими націями.

У сучасному суспільстві постає серйозна проблема – якою має бути система демократичного правління? Чи це реально в цьому суспільстві, чи це псевдодемократія. Усі об'єктивні дослідники відзначають наявність певного, але справді демократичного начала в управлінні Січчю Запорізькою. Вибір отамана від «шалашної» до «січі», спільне прийняття важливих рішень («коло», січова рада тощо), вміння вільно говорити, виражати схвалення (несхвалення) – вияв неформальних реакцій (шум, свист), оплески, захоплення, невдоволення та подібні дії та жести). При цьому є і цивільна самодисципліна, і найсуворіша армія (під час походу).^[112, С. 45 — 47]

Важливіше те, що сталося після активних процесів змішування, вибору основ способу життя та дій. А на виході дніпровських течій виникла дуже своєрідна, але життєздатна протодержавна.

Незважаючи на те, що на самому початку запорозьке козацтво мало представників різних релігій, утвердилася одна – православне християнство. Правда, він був дуже своєрідний, так би мовити, легкий. Пости не стежили

не лише під час кампаній (що природно), а й між ними. Щоб засвідчити свою віру при прийнятті в козаки, достатньо було правильно перехрестити хрест. У той же час запорізькі козаки (історія їх виникнення буде описана нижче) зробили багатий внесок у монастирі, в тому числі і на Святий Афон (у ході паломництва туди).^[116, С. 66 — 71]

У 14-15 століттях козаки згадуються лише в документах. Кримське ханство.

У первісному вигляді Січ Запорізька була створена протягом століття, а то й двох (у XIV-XVI ст.). Тема козацьких таборів на Дніпрі за порогом вперше була порушена в повідомленні про подорож до Королівства Польського і Великого князівства Литовського 1489 року, а вже в першій половині XVI століття йшлося про Запорозьку Січ, як організована сила, що не нападала, а йшла у військові походи.^[86, С. 12 — 18]

Вже в XVII столітті Запоріжжя часто було вкрите різноманітною мережею козацьких і посполитих поселень. Особливо виділялося військове спалювання, але цю масу чоловіків треба було нагодувати, одягнути, озброїти, навчити й вилікувати. Звичайно, запорозька громада фінансувалося і відчувало приплив військової продукції, але хліба та м'яса багато не привезеш. Потрібно було відремонтувати зброю та човни, а також вилікувати людей. Тому працювали кузні, копальні та пекарні, годували хлібом і пасли стада.^[62, С. 36 - 37]

У XVIII столітті територія низового Запорозького козацького війська мала значні розміри – більші за нинішні Англію та Нідерланди. Але з нещодавнім захопленням Російською державою Дикого Поля та Криму потреба захищати цю територію відпала. Більш того, для раціонального характеру Катерини II вся ця невпорядкована сикхська свобода виглядала

екзотичною, непередбачуваною і небезпечною. Зазначимо, що багато запорізьких козаків підтримали «чудо вцілілого» імператора Петра III (Ємельян Пугачов). Височайшим указом імператриці 1775 р. Запорозька Січ була ліквідована. Закінчилася історія протодержави тридцятого століття з центром на острові Хортиця. [124, С. 349 - 356]

6. Список використаної літератури

1. Авдусин Д. А. Археология СССР. - М. : Высшая школа, 1997. С- 227.
2. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні.:К, :1991.С. - 45.
3. Акимович Є. О. Країна козаків / Є. О. Акимович // Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.). – Одеса, 2009. – С. 245–249.
4. Акимович Є. О. Козацький устрій / Є. О. Акимович // Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII ст.). – Одеса, 2009. – С. 200–204.
5. Андрущенко В. Феномен Запорізької Січі / В. Андрущенко, В. Федосов // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 80–89.
6. Андрущенко В. Фінансово-скарбові інститути козацької України: (козаки. Запорозька Січ) / В. Андрущенко, В. Федосов // Київ. – 1993. – № 7. – С. 128–136.
7. Андрущенко В. Феномен Запорізької Січі / В. Андрущенко, В. Федосов // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 80–89.
8. Апанович О. М. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. М. Апанович // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 66–69.
9. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. – Київ : Дніпро, 1991. – 335 с.

10. Аркас М. Січ Запорозька / М. Аркас // Історія України – Русі. – Одеса, 1994. – С. 152–154.
11. Біля витоків українського козацтва // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посібник / Д. Я. Телегін (відп ред.). – Київ, 1997. – С. 6–19.
12. Боєчко В. Ф. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва / В. Ф. Боєчко, А. Ю. Чабан // Український історичний журнал. – 1999. – № 2. – С. 48–62.
13. Борисенко В. Й. Українська гетьманська держава / В. Й. Борисенко // Історичний календар. – Київ, 2001. – Вип. 7. – С. 220–223.
14. Виноградов Г. М. Зовнішня політика Російської держави першої половини XVI ст. та походження українського козацтва / Г. М. Виноградов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць / редкол. : С. І. Світленко, А. Г. Болебрух, О. М. Бут та ін. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 8. – С. 221–233.
15. Віміна А. Реляція про походження та звичаї козаків / А. Віміна // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 64–69.
16. Войтович І. О. Економічне та політичне становище України у другій половині XVIII століття: (політична історія Гетьманщини) / І. О. Войтович // Все для вчителя. – 2001. – № 4. – С. 18.
17. Гаєцький Є. Походження старшинських родів в Гетьманщині : [про козацьку державу та її устрій] / Є. Гаєцький // Українська культура. – 1995. – № 4. – С. 32–34.
18. Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 70–72.

19. Горобець В. М. Старшина гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 52–67.

20. Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) / В. М. Горобець // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 49–68.

21. Горобець В. М. Українська козацька держава – Гетьманат / В. М. Горобець // Україна: Десятиліття «золотого» спокою та доба революційного збурення. 1638–1650. – Київ, 2012. – С. 211–233.

22. Голобуцький В. О. Виникнення Запорозької Січі. Князь Дмитро Вишневецький і козаки. Іван Підкова / В. О. Голобуцький // Запорозьке козацтво. – Київ, 1994. – С. 121–144

23. Голобуцький В. О. Запорозька Січ / В. О. Голобуцький // Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 33–40.

24. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – Київ : Вища школа, 1994. – 539 с.

25. Голобуцький В. О. Козацька фортеця / В. О. Голобуцький // Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 109–116.

26. Голобуцький В. Козаки на Січі / В. Голобуцький // Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 53–65.

27. Голобуцький В. Поява козацтва / В. Голобуцький // Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорізьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 21–33.

28. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво / В. О. Голобуцький ; [упоряд. та пер.] І. В. Голобуцького. – Дніпропетровськ : Січ, 2008. – 494 с.
18. Головка О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва / О. Б. Головка // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 24–35.
29. Горелов М. Є. Українська козацька держава / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський // Держава і цивілізація в історії України : монографія. – Київ, 2009. – С. 297–332.
30. Граб С. Звідки взялися козаки? : [походження] / С. Граб // Історія України. – 1999. – № 33 (вересень).
31. Грушевський М. Козацтво на Україні / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Львів, 2009. – Т. 9. – С. 266–273.
32. Гурбик А. О. «Українська Атлантида» : [до історії виникнення першої Запорізької Січі] / А. О. Гурбик // Пам'ять століть. – 1999. – № 5. – С. 68–82.
33. Гуржій О. І. Рядові козаки / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб // Гетьманська Україна. – Київ, 1999. – Т. 8. – С. 105–112.
34. Гуслистий К. Виникнення Запорозької Січі та її суспільнополітичний лад / К. Гуслистий, О. Апанович // Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – Київ, 1954. – С. 8–19.
35. Звіркоvsька В. А. Козацькі ради в історичній еволюції українського парламентаризму / В. А. Звіркоvsька // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ, 2009. – Вип. 28. – С. 421–426.
36. Дельбрюк Г. История военного искусства. С. 128.
37. Де взялися запорожці : [легенди, перекази] // Героїчний епос українського народу. Хрестоматія : навч. посіб. для студ. ВНЗ / упоряд. О. Таланчук, Ф. Кислий. – Київ, 1993. – С. 264–265.

38. Залізник Л. А. Нариси стародавньої історії України. - К. : Абрис, 1994. - С.78.
39. Замлинський В. Козацька доба / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. авт. кол.), І. Войцеховська, В. Галаган [та ін.]. – Київ, 1993. – С. 200–216.
40. Запорожское казачество: (к 500-летию образования) : метод. реком. для вузов / сост. О. Артюшевский. – Кривой Рог : КГПИ, 1990. – 33 с.
41. Запорозькі Січі // Історія українського козацтва : нариси. В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 531–630.
42. Захарченко П. Запорозька Січ – предтеча української гетьманської держави / П. Захарченко // Історія України. – 2003. – № 18 (травень).
43. Історія українського козацтва : нариси. В 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2006.
44. Казіміров Д. В. Неурядова старшина Менської сотні Чернігівського полку у другій половині XVI–XVII ст. / Д. В. Казіміров // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ, 2010. – Вип. 39. – С. 18–25.
45. Калакура Я. Зародження українського козацтва та його вплив на розвиток історичних знань / Я. Калакура // Українська історіографія : курс лекцій. – Київ, 2012. – С. 91–111.
46. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне військо запорозьке низове. Коротка історія Війська Запорозького з малюнками, картами й планами / А. Ф. Кащенко ; [упоряд.] С. П. Пінчук. – Київ : Веселка, 1992. – 271 с.
47. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. – Київ : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 418 с.
48. Кривошея В. В. Козацька старшина Канівського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В. В. Кривошея // Гілея.

Науковий вісник : зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ, 2010. – Вип. 39. – С. 5–17.

49. Кривошея В. В. Козацька старшина Кропивнянського полку доби Національної революції середини XVII ст. / В. В. Кривошея // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / голов. ред. В. М. Вашкевич. – Київ, 2010. – Вип. 38. – С. 5–13.

50. Кривошея В. Переяславська полкова старшина : [1648–1782 pp.] / В. Кривошея, І. Кривошея // Переяславська земля і світ людини. – Київ ; Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 126–128.

51. Кривошея В. Переяславська старшина: сотники / В. Кривошея, В. Кучер // Переяславська земля і світ людини. – Київ ; Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 129–132.

52. Кривошея В. В. Українська козацька старшина: Лохвицька сотня / В. В. Кривошея // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / [голов. ред.] В. М. Вашкевич. – Київ, 2010. – Вип. 37. – С. 5–16.

53. Кривошея В. В. Українська козацька старшина: Олексій Туранський, Михайло Милорадович / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць / [голов. ред.] В. М. Вашкевич. – Київ, 2010. – Вип. 32. – С. 5–11.

54. Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / З. Когут // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 50–74.

55. Корнієнко Л. Д. Утворення української козацької держави – Гетьманщини / Л. Д. Корнієнко // Історія та правознавство. – 2011. – № 3. – С. 26–28.

56. Котов В. І. Основні фактори еволюції феномену українського козацтва / В. І. Котов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 1. – С. 45–48.

57. Костомаров Н. И. История Украины в жизнеописаниях выдающихся ее деятелей. - К., 1991. - С. 237.
58. Ленченко В. Острів Хортиця та Запорозька Січ / В. Ленченко // Військовоісторичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 73–87.
59. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. - Чернігів, 1996. - С. 28 — 33.
60. Макарчук С. А. Козацтво як нова соціальна і військова верства українського суспільства / С. А. Макарчук // Етнічна історія України : навч. посібник. – Київ, 2008. – С. 140–149.
61. Марочкін В. Козаки – важлива верства міського населення / В. Марочкін // Українська культура. – 2001. – № 8. – С. 36–37.
62. Марочкін В. Козаки – важлива верства міського населення / В. Марочкін // Українська культура. – 2001. – № 8. – С. 36–37.
63. Маслійчук В. Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст. «Родинний клан» та досягнення соціального статусу / В. Маслійчук // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 42–58.
64. Мельник Л. Г. Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 81–91.
65. Мельник Л. Г. Про титул «Гетьман війська запорозького» / Л. Г. Мельник // Історія України. – 2001. – № 16 (травень).
66. Медвідь Л. А. Виникнення козацтва в Україні : історичний екскурс / Л. А. Медвідь // Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посібник – Київ, 2003. – С. 54–58. – (Вища освіта XXI ст.).
67. Мицик Ю. А. Виникнення запорозького козацтва / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко // Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 35–82.

68. Мицик Ю. А. Гетьманщина як центральне явище української історії / Ю. А. Мицик // Народне мистецтво. – 2009. – № 3–4. – С. 6–22.

69. Мицик Ю. А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень / Ю. А. Мицик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2–6.

70. Мицик Ю. А. Коли і як виникло козацтво / Ю. А. Мицик, С. М. Плохів, І. С. Стороженко // Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 37–45.

71. Мицик Ю. А. Військова старшина Січі та її обов'язки / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко // Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 84–96.

72. Морозов В. О. Гетьманські універсали : [10 універсалів кінця XVII – поч. XVIII ст.] / В. О. Морозов // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 11–17.

73. Наливайко Д. С. Січ українська : (Запорозька Січ) / Д. С. Наливайко // Слово і час. – 1995. – № 4. – С. 80–84.

74. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках . К. :Дніпро, 1992. - С. 463

75. Остапенко В. Історія українського козацтва. Постаті, події, документи / В. Остапенко // Історія України. – 2009. – Ч. I, № 46–47 (спецвипуск) ; 2010. – Ч. II, № 2–3 ; Ч. III, № 10.

76. Петровський В. Виникнення та еволюція козацтва в Україні / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Історія України. Неупереджений погляд : Факти. Міфи. Коментарі. – Харків, 2008. – С. 88–104.

77. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій ; [авториз. пер. з англ. Миколи Климчука]. – Київ : Laurus, 2013. – 440 с. – (Золоті ворота ; вип. 5).

78. Політична система та інституційна модель Української козацької держави // Історія українського козацтва: нариси. В 2 т. / [відп. ред.] В. А. Смолій. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 281–324.

79. Попович М. Утворення козацького стану / М. Попович // Нарис історії культури України. – Київ, 1998. – С. 160–167. 96. Присяжний реєстр Переяславської козацької старшини // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 49–51.

80. Походження й доля запорожців // Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни / упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко. – Київ, 1990. – С. 45–46.

81. Происхождение казачества // Загадки истории Украины / А. А. Кокотюха, В. М. Склярєнко, В. В. Сядро, П. В. Харченко. – Харків, 2008. – С. 201–210. – (История в лицах и событиях).

82. Реєстр Козацької старшини 1744 року : [відомості про загальні переписи війська запорозького] // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 19–24.

83. Ринсевич В. Розпорядчі документи сотників Гетьманщини другої половини XVII століття (за колекцією О. Лазарєвського) / В. Ринсевич // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 30–35.

84. Сас П. М. Громадянські цінності та політична самосвідомість запорозьких козаків / П. М. Сас // Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) : навч. посібник. – Київ, 1998. – С. 106–160.

85. Сас П. М. Печатки з гербом війська Запорозького (1590-ті – 1630-ті рр.) / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 183–202.

86. Семененко В. І. Козаки й гайдамаки – степові пірати чи соціальні бандити / В. І. Семененко // Історія України : прихована правда. – Харків, 2009. – С. 8–32.

87. Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі : документальні розповіді / Г. Я. Сергієнко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 123–131.

88. Січеславський альманах : зб. наук. праць з історії українського козацтва / голов. ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2010. – Вип. 5. – 133 с.

89. Слабошпицький М. Козацька Україна. Запорозька Січ / М. Слабошпицький // З голосу нашої Кліо: події і люди української історії. – Київ, 1993. – С. 91–114.

90. Смолій В. А. Формування козацького стану та його роль у розвитку українського суспільства / В. А. Смолій // Історія України. – 2000. – № 36 (вересень).

91. Сокирко О. Г. Генерал гетьманського війська / О. Г. Сокирко // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 160–164.

92. Смолій В.А. , Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. - К., 1991. - С. 54

93. Смолій В .А. , Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 1993 — С. 63

94. Сокульський А. Л. До питання про виникнення та локалізацію першої Запорозької Січі / А. Л. Сокульський // Київська старовина. – 2002. – № 6. – С. 40–56.

95. Стороженко І. С. Коли, де і за яких умов виникла перша Запорозька Січ / І. С. Стороженко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події,

постаті : зб. наук. праць / редкол. : С. І. Світленко, А. Г. Болебрух, О. М. Бут [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 3. – С. 98–114.

96. Стороженко І. С. Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 29–46.

97. Страна казаков / под общ. ред. Г. Я. Сергиенко. – Киев : Радуга, 2004. – 215 с.

98. Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Т. Г. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 67–74.

99. Таїрова-Яковлева Т. Козацька старшина часів І. С. Мазепи / Т. Таїрова-Яковлева // Іван Мазепа і Російська імперія. – Київ, 2013. – С. 153–171.

100. Токар Я. К. Природний та етносоціальний феномен козаччини / Я. К. Токар // Історія українознавства : навч. посібник / П. П. Кононенко, Я. К. Токар, О. Г. Бажан [та ін.] ; [за ред.] П. П. Кононенка. – Київ, 2011. – С. 52–56.

101. Тойський І. М. Історія античної літератури. К.: Радянська школа, 1959. - С.32

102. Токар Я. К. Суспільно-політичні та духовні підстави самоідентифікації козацтва як складової українського народу / Я. К. Токар // Історія українознавства : навч. посібник / П. П. Кононенко, Я. К. Токар, О. Г. Бажан та ін. ; [за ред.] П. П. Кононенка. – Київ, 2011. – С. 56–69.

103. Чабан А. Ю. Витоки. - Черкаси, 1994. - С. 159

104. Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я : в 2 — х т. - Черкаси, 1999. Т — 2. - С. 157 — 164.

105. Чайковський А. Адміністративно-силові засоби державного управління : (козаччина) / А. Чайковський // Історія України. – 1998. – № 17 (квітень).

106. Чехович В. Гетьманські статті XVII–XVIII сторіч: (устрій гетьманської держави XVII–XVIII ст.) / В. Чехович // Політологічні читання. – 1995. – № 3. – С. 250–257.

107. Чемерис В. Напередодні: відлуння Запорізьких Січей / В. Чемерис // Козацтво. – 1994. – № 1. – С. 3–13.

108. Ченцова Н. Скарбниця історії українського козацтва / Н. Ченцова, Г. Швидько // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 137–139. 57. Шевченко Н. Козацтво у Нижньому Подніпров'ї та Побужжі у XV–XVIII ст. / Н. Шевченко // Історія України. – 2010. – № 6–7. – С. 12–14.

109. Хлибова Л. В. Адміністративний та суспільно-політичний устрій Української козацької держави / Л. В. Хлибова // Грані. – 2001. – № 4. – С. 52–54.

110. Хроненко І. Спадковий гетьманат в Україні у другій половині XVII ст.: (розвиток ідеї українського монархізму) / І. Хроненко // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 15–22.

111. Щербак В. О. Зародження станової та національної свідомості / В. Щербак // Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. : монографія. – Київ, 2006. – С. 194–246.

112. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 43–52.

113. Щербак В. О. Генеза і становлення козацтва в Україні / В. О. Щербак // Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. : монографія. – Київ, 2006. – С. 22–60.

114. Щербак В.О. Козацтво в класовій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.) //УІЖ. - 1991. - № 11. - С.51.

115. Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 75–83.

116. . Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. / В. О. Щербак // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 66–71.

117. Щербак В. О. Нова влада : (до початків формування козацької старшини) / В. О. Щербак // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 187–192.

118. Щербак В. О. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. О. Щербак // Історія України. – 2005. – № 19–20. – С. 1–7.

119. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. : монографія / В. Щербак. – 2-е вид. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. – 300 с.

120. Шудря М. А. Січ-мати / М. А. Шудря. – Київ : Елібре, 2008. – 560 с.

121. Фігурний Юрій “ Історичні витоки українського лицарства”, - К.: Видатний дім “Стилос”, - 2004 р.

122. Філософська та історіософська думка України . Петро Кравлюк, Харків “Фоліо”,2022 р.

123. Яковенко Н. М. Склад шляхти – землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. / Н. М. Яковенко // Феодалізм на Україні : зб. наук. праць. – Київ, 1990. – С. 79–99.

124. Яковлева Т. Г. Структура українського суспільства: козацька держава у 50-х роках XVII ст. / Т. Г. Яковлева // Історія України. – 1998. – № 43 (листопад).

125. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький ; [відп. ред.] П. С. Сохань. – Київ : Наукова думка. – Т. 1. – 1990. – 592 с. ; Т. 2. – 1990. – 560 с. ; Т. 3. – 1991. – 560 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

126. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3 — х томах. К., 1989. Т.2. - С.15 — 19

127. Яковенко Н. М. Перші сто літ козаччини / Н. М. Яковенко // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 108–119.

128. Яценко Л. Опис Запорозької Січі / Л. Яценко // Січ-мати. Повісті та оповідання про Запорозьку Січ / упоряд., авт. передм. та прим. В. Шевчук. – Київ, 2005. – С. 343–356. – (Шкільна хрестоматія).

129. W. Serczyk: Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyny do 1648 roku. Kraków 2008, s. 32

130. J. Komuda: Dymitr Wiśniowiecki-Bajda. „Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej”, Zabrze 2010, s. 77

131. J. Komuda, Dymitr Wiśniowiecki [w:] Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej, pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera, Zabrze 2010, s. 73.

132. M. Franz, Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII, Toruń 2006, s. 88.

133. T. Górski, Flotylle kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów, Gdańsk 2003, s. 89.; J. Besala, Krwawiące sąsiedztwo. Polacy, Moskale i Kozacy, Warszawa 2015, s. 115.

134. W. Serczyk, Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny do 1648 r., Kraków 1984, s. 57-58.